

חיפה 1761 – הרס העיר העתיקה והקמת העיר החדשה – בחינה מחודשת

פלט בר סתו

המחלקה להיסטוריה, האוניברסיטה הפתוחה

(pelet.barstav@gmail.com)

'חיפה העתיקה' שכנה בקצהו הדרומי של מפרץ חיפה עד שנת 1761, אז הרס אותה שליט המקום, דאהר אל-עומר, ובנה את 'חיפה החדשה' כשני ק"מ מזרחית לישנה, עיר מוקפת חומה ומעליה מבצר. ההסבר המקובל לנסיבות האירוע מבוסס על הצורך בשיפור מיגון העיר. במאמר נבחנות עדויות מתחילת המאה ה-19 על מבנה החומה והמבצר, המטילות ספק ביכולתם של מיגונים אלו לשמש למטרתם המוצהרת. הספק מתחזק מול בחינת חלופות מיגון שעמדו לרשותו של דאהר אילו זאת אכן היתה מטרתו. במאמר נבחן האירוע תוך שימוש בתאוריות מתחום המפנה המרחבי ובתאוריות חברתיות כשלצורך כך מתווספים לעדויות מהתקופה גם הדפסים בני הזמן. המאמר מציג תאוריה חלופית להסבר האירוע – לא דאגה לשיפור מיגונה של העיר כי אם מסר סמלי מורכב בעל משמעויות פוליטיות, שלטוניות, חברתיות ואידאולוגיות, הן מול תושבי העיר, הן מול השלטון העות'מאני המרכזי והן מול המעצמות הזרות אשר פעלו באזור. מילות מפתח: חיפה, חיפה העתיקה, דאהר אל-עומר, אל-בורג', מפנה מרחבי.

Haifa 1761 – The Destruction of the Ancient City and the Establishment of the New City – A New Approach

Pelet Bar Stav, Department of History, The Open University of Israel

'Ancient Haifa' was situated at the southern end of the Haifa Bay until 1761, when the city's ruler, Daher al-Omar, destroyed it and built the 'new Haifa', instead of it, at about two km east to its old location. The new city was surrounded by a wall and guarded by a fortress. The common explanation for the reasons behind this event is based on the need to improve the city's fortification. The article examines evidence from the early 19th century on the structure of the wall and the fortress, which cast doubt on the ability of these defenses to serve their declared purpose. The doubt intensifies in light of the defense alternatives available to Daher if that was indeed his goal. The article examines the event, using theories from the field of spatial turn as well as social theories and is based on evidence as well as prints from that period. The article presents an alternative theory for explaining the event – not in order to improve the city's fortification, but to convey a symbolic message of political, governmental, social and ideological significance to the city's residents, to the Othman regime and to the foreign powers in the area. **Key Words:** Haifa, ancient Haifa, Daher al-Omar, el-Burj, Spatial Turn.

מבוא

'חיפה העתיקה' שכנה בקצהו הדרומי של מפרץ חיפה עד שנת 1761, אז הרס אותה שליט המקום דאהר אל-עומר, ובנה כשני ק"מ מזרחית לה את 'חיפה החדשה', עיר מוקפת חומה ומעליה מבצר, הבורג'. ההסבר המקובל להרס חיפה העתיקה והקמתה של חיפה החדשה מבוסס על הצורך בשיפור מיגון העיר, וכן על הקושי במיגון העיר במיקומה העתיק, במישור רחב, לעומת מיקומה החדש למרגלות ההר ברצועת חוף צרה.¹

1 אלכס כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, הוצאת, יד בן צבי, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 49–54.

איור 1, פרי מכחולו של רוברטס, מתאר את חיפה החדשה על חומותיה והמבצר שמעליה, כפי שנצפתה מכיוון המפרץ באפריל 1839. דייוויד רוברטס (David Roberts) היה צייר סקוטי שנסע לארץ ישראל בשנת 1838 במטרה לצייר את נופיה ושהה בארץ במשך כשנה. ציוריו שהודפסו כליטוגרפיות מגלמות את שיא הסגנון הוויקטוריאני תוך הקפדה על נאמנות למציאות. ציוריו זכו להערכה ותפוצה רחבה והפכוהו לאחד המפורסמים בציירי הנופים של ארץ ישראל.²

איור 1: חיפה, מבט אל עבר הכרמל, דייוויד רוברטס (Roberts 1839)

חומות חיפה היו חלשות, 70-80 ס"מ עוביין ו-3-4 מטר גובהן.³ עובדה זו מצטרפת לעדויות (בהמשך), בדבר עליבותן של החומות, שמעלות ספק בדבר יכולתן למלא את ייעודן המוצהר כחומות מגן.

המפנה המרחבי במחקר ההיסטורי

בעשורים האחרונים התפתחה בתחומים רבים במדעי הרוח והחברה, הבנת חשיבותו של ה'מרחב' (space), כגורם מעוצב ומעצב חברתי. הבחינה המחודשת של מהות המרחב ובחינת מערכות היחסים בינו לבין הפרט והחברה, זכתה לכינוי 'מפנה מרחבי' (Spatial Turn).

מחקרים בתחום מדעי החיים וביניהם היסטוריה הפכו להיות 'מרחביים' בגישתם, מתוך הבנה כי המקום והמתרחש בו קשורים זה בזה בכל תחומי הידע החברתי, וכי המרחב חיוני להבנת ההיסטוריה האנושית ותהליכים תרבותיים. הגאוגרפיה הפכה למעורבת אינטימיית בהבנת היחסים

2 יהושע בן-אריה, 'ספרות הנוסעים המערביים לא"י במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה תרבותית', קתדרה, לתולדות ארץ ישראל ויישובה, יד יצחק בן-צבי, 1986, 40, עמ' 176-177.

3 יוסי בן ארצי, 'העיר העתיקה', בתוך: שילר אלי (עורך), חיפה ואתריה, אריאל, ירושלים, 1985, עמ' 201.

החברתיים כשחשיבותה נובעת מהקשר בין המרחב ומהמתרחש בו, ומהעובדה שהמיקום הינו קריטי להבנה כיצד ומדוע הדברים מתרחשים.⁴ המאמר ינסה להמחיש את הקשר בין המיקום וההקשר וכיצד קשר זה תרם להבנת התרחשות הדברים הנדונים, במיוחד לגבי המדוע.

אחד המבשרים הראשונים לקשר שבין הסיבתיות ההיסטורית למרחב, עוד טרם הולדת המונח 'המפנה המרחבי', היה ההיסטוריון מארק בלוך. בספרו על מקצוע ההיסטוריון הוא ממחיש את הרעיון בדוגמה על הולך רגל המועד בדרכו ומראה כיצד אותה מעידה אינה אירוע העומד בפני עצמו, כי אם תוצר סיבתי של אירועים היסטוריים אשר עיצבו את המרחב והביאו את הדרך למצב שגרם לאותה מעידה.⁵

אבחנה מעניינת של מונח המרחב מספקת חביבה פדיה המגדירה את המיקום 'כפיסה טריטוריאלי' הניתנת לזיהוי, בעוד שהיא מגדירה את המרחב 'כמושג מופשט המונח על המיקום ויוצק בו תוכן רעיוני באמצעות משמעויות סמליות'.⁶ אבחנה זו מזכירה את רעיונותיו של הפילוסוף הצרפתי רולן בארת אשר הגדיר את המונח 'מיתוס' כבשורה רעיונית הנוצרת על ידי חיבור אסוציאטיבי בין נושא מוכר המייצג רעיון ובין גורם המשמש כלי קיבול לאותו רעיון. בארת דיבר על המיתוס כעל 'מערכת תקשורת וכאמצעי של מתן משמעות'.⁷ המיקום, ובמקרה הנדון, העיר חיפה על חומתה ומבניה, ככלי קיבול לרעיונות האידיאולוגיים החברתיים והפוליטיים אותם היא נושאת, הופכים אותה למרחב על פי הטקסונומיה של פדיה או למיתוס על פי בארת. בהמשך לאנלוגיה שבין המרחב למיתוס ולמהותו כפי שמגדיר אותו בארת, אזי גם המרחב העירוני הופך למערכת תקשורת, למסר ולכלי שלטוני המעניק משמעות ריבונית.

בבחינת האירוע של הרס חיפה העתיקה והקמת חיפה החדשה נעזרתי בתאוריות מתחום המפנה המרחבי ובתאוריות חברתיות לבחינת מסרים שלטוניים ופוליטיים כמו גם משמעויות אידיאולוגיות חברתיות כפי שבאו לידי ביטוי בארכיטקטורת העיר והשתלבותה במרחב.

הדפסים וספרי מסעות כמקור היסטורי

במאמר זה התבססתי רבות על ספרי מסעות ובאורים הנלווים להם כמקור היסטורי. על ספרות המסעות כמקור היסטורי, ובמיוחד ספרי המסעות לארץ ישראל, התקיימו דיונים רבים וביקורת רבה הוטלה באשר לאמינותם כמקור היסטורי – הם נחשדו בהעתקה זה מזה, על חלק מהכותבים נאמר כי כלל לא ביקרו במקום, תיאוריהם נחשדו כמבוססים על סמך היכרות שטחית בלבד, מוטים דתית, תנ"כית ותיאולוגית וככוללים עירוב אגדות ומסורות מקומיות עם עובדות היסטוריות.⁸ בהמשך נוסף לשיח גם רעיון האוריינטליזם כמייצג את האידיאולוגיה העומדת מאחורי ייצוג סובייקטיבי של המזרח בעיניים מערביות, כפי שהוא מופיע באותם ספרי מסעות, והמשפיע בשל כך על אמינותם כמקור

4 Barney Warf and Santa Arias (eds.), *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, 2008, pp. 1–10.

5 מארק בלוך, אפולוגיה על ההיסטוריה או מקצועו של ההיסטוריון, תרגום: צביה זמירי, מוסד ביאליק, ירושלים, 2002.

6 חביבה פדיה, מרחב ומקום – מסה על הלא-מודע התיאולוגי-פוליטי, הקיבוץ המאוחד, 2011.

7 רולאן בארת, 'המיתוס היום', מיתולוגיות, תרגום: עידו בסוק, בבל, תל-אביב 1998, עמ' 235.

8 יהושע בן-אריה, לעיל הערה 2, עמ' 159–160.

למחקר ההיסטורי. תחת האוריינטליזם נוכל למצוא שתי מגמות, האחת, על פי אדוארד סעיד, הינה אידאולוגיה אימפריאליסטית המעוותת לטענתו את המציאות ומציגה את המזרח כנחות⁹ והשנייה, על פי יהושע בן-אריה, משלבת אידאולוגיה דתית, רומנטית וגם כזו המושפעת מהפילוסופיה הפוזיטיביסטית, ומציגה לטענתו הוא, 'יצוג אקזוטי אך אמיתי של ארץ ישראל'¹⁰.

אל מול הביקורת, חשוב להכיר ביתרונם הבולט של ספרי המסעות המאפשרים קשר כמעט בלתי אמצעי עם ההיסטוריה. ספרים אלו הינם חלק מהסוגה המוגדרת כ'אגו-דוקומנט', הם נותנים דגש על החוויה הסובייקטיבית של הכותב וחושפים את ההיסטוריון לפרטים המעשירים את התמונה ההיסטורית הכוללת. אריאן בחרמן ורודולף דקר, הדגישו את מהותו של הדיווח הסובייקטיבי, בין אם הוא טקסט כתוב, סיפור מסע או ציור, כמייצר את אותו '...הקשר הישיר בין הקורא לבין האדם מן העבר'¹¹.

לעניין מושא מאמר זה, מסייעת אמירתו של בן-אריה הטוען כי עובדת היות רבים ממחברי ספרות המסעות, אנשים משכילים בעלי כושר ביקורת וראייה חדה, מעלה את רמת הביטחון באמיתות התיאור של נושאים גאוגרפיים, ארכיטקטורה ואורח חיים.¹²

אך לא רק הכתוב, אלא גם האיורים שימשו אותי כאמור כמקור היסטורי ייחודי ובמקרים מסוימים מקור בלעדי של נופים וארכיטקטורה שכבר אינם קיימים. חשיבותם מתחדדת לאור היעדר צילומי נוף מתקופות קדומות. הן 'חיפה העתיקה' והן חומות העיר החדשה, שעריה והמבצר שמעליה לא שרדו את פגעי הזמן וההדפסים העתיקים מהתקופה הינם עדות חזותית יחידה להם ומהווים לכן מקור תיעוד היסטורי ייחודי. ההדפסים משלימים את המקורות הכתובים, מרחיבים את התמונה ההיסטורית העולה מהם, ומבהירים אותה. השפעתן של משמעויות אידאולוגיות המגולמות בארכיטקטורה מתרחשת בעת שהן נחוו על ידי המתבונן בהן. עובדה זו מדגישה את תרומתם של הדפסים אלו כמקור היסטורי, מעצם יכולתם להמחיש ויזואלית ארכיטקטורה ואידאולוגיות חברתיות ופוליטיות שעמדו מאחוריה.

יהושע בן-אריה בהתייחסותו להדפסים עתיקים של ארץ ישראל, מזהה בהם מרכיבים 'אובייקטיביים', להם ניתן לייחס רמת אמינות גבוהה בגין מעורבות רגשית וחברתית, פחותה של האמן, ומרכיבים 'סובייקטיביים', בהם מעורבותו של האמן משמעותית יותר.¹³ ההדפס מעניק אם כן תובנות היסטוריות פוזיטיביסטיות וגם תובנות לגבי הדגשים הנגזרים מרקע אישי, מקצועי וממטען אידאולוגי של האמן.

את אמינות המקורות תיקפתי בהתאם לשיטה הרווחת במחקר ההיסטורי ועיקרה הבנת הרקע, אמינותו וסדר יומו הרעיוני של היוצר – הכותב או הצייר, אמינות המדיה מתוכה המקור צוטט, ותיקוף מול מקורות נוספים, הן כתובים והן מאוירים. בנוסף, השתדלתי להיות ער להשפעות האידאולוגיות שפורטו, לזהות את הגרעין העובדתי ולבסס את הניתוח ההיסטורי עליו. לניתוח והמחשת הטענות

9 אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תרגמה: עתליה זילבר, עם עובד, תל-אביב 1994, עמ' 35–50, 286.

10 יהושע בן-אריה, לעיל הערה 2, עמ' 160–166, 171–176.

11 אריאן בחרמן ורודולף דקר, 'אגודוקומנטים' וחקר ההיסטוריה של התרבות', בתוך, העבר ומעבר לו, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2006, עמ' 262.

12 יהושע בן-אריה, לעיל הערה 2, עמ' 186.

13 Yehoshua Ben-Arieh, *Painting The Holy Land*, Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem 1997, pp. 277–278.

נעזרתי בהדפסים מאוספי הפרטי. למרות שחלק מהמקורות נכתבו או צוירו לאחר זמנו של דאהר, אלו שנבחרו משקפים ארכיטקטורה ותוואי טופוגרפי שלא השתנו ויכולים לפיכך לשמש כמקור לחקר אותו הזמן.

השתדלתי לסקור את כלל המקורות הידועים לי, והשתדלתי להביא יותר ממקור אחד לכל טיעון על מנת לבססו. נאמן ליושרת המחקר התייחסתי גם למקורות המתאגרים את ההשערה המרכזית במאמר זה. סקרתי גם מקורות שלא עשיתי בהם שימוש מפני שלא כללו חידוש אם בחיזוק ואם בשלילת הטיעונים ולא היה בהם משום הארה נוספת על הנושא.

מיגון חיפה החדשה

מרי אליזה רוג'רס (Mary Eliza Rogers) גרה בחיפה בשנים 1855-1859 עת שימש אחיה, אדוארד תומס, כסגן הקונסול של אנגליה. בקיאותה בשפה הערבית, סקרנותה וכושר אבחנתה, הפכו אותה למקור ייחודי בכל הקשור לנופי ואוכלוסיית המקום.¹⁴ בספרה כתבה כי 'חומות חיפה אינן כה מבוצרות וניתן בנקל לטפס עליהן או לפרוץ דרכן' ומתארת את הבהלה בעת הפשיטה של בני הכפר טירה על חיפה כשאותן חומות חלשות אמורות היו למעשה להוות מכשול כנגדם.¹⁵

במאמר מקצועי העוסק בארכיטקטורה ואשר פורסם במגזין *The Art Journal*, מתייחסת רוג'רס למצבן הרעוע של החומות, פחות ממאה שנים לאחר הקמתן וכותבת כי: 'העיר חיפה משתרעת על פני שטח דמוי מקבילית הסמוך לחוף הים, מוגנת על ידי חומת אבן, הרוסה במקומות רבים, למרות שהוקמה רק בשנת 1761'.¹⁶

וויליאמס קופר (Willyams Cooper), צייר וכומר בריטי, ביקר בחיפה בינואר 1799 במסגרת תפקידו ככומר על הספינה המלכותית *Swiftsure*. קופר מתאר את חומת העיר חיפה כלא איתנה מדי, ועל המבצר הוא כותב כי 'נראה כי הוא הוקם יותר במטרה להטיל אימה על העיר מאשר להגן עליה',¹⁷ ומעלה בכך תהייה לגבי ייעוד החומה בכלל והמבצר בפרט. על חולשתו של המבצר ניתן ללמוד גם מציורו (איור 2) של הארי פן בספר *Picturesque Palestine*. הספר נחשב לחשוב ביותר מבין ספרי האיורים של ארץ ישראל במאה ה-19. עורך הספר היה הקולונל צ'ארלס ווילסון (Charles Wilson) מראשי קרן המחקר הבריטית בארץ ישראל, כותבי הפרקים היו מטובי חוקריה ומאות הדפסיו היו מעשי ידיהם של הארי פן וג'ון וודוורד (Harry Fenn and J. D. Woodward) אשר נשלחו לארץ ישראל ושהו בה מעל לשנה בין השנים 1878-1879. הדפסיהם מבוססים על סיוורים בשטח, משקפים את המציאות נאמנה ובאופן ריאליסטי וחישיבותם כיום בגין דייקנותם המדעית יותר מאשר ערכם האומנותי.¹⁸

14 מרי אליזה רוג'רס, חיי יום-יום בארץ ישראל, תרגמה: שולמית הרן, משהב"ט, תל אביב 1984, עמ' יא-יג.

15 שם, עמ' 80-82.

16 Mary Eliza Rogers, 'Causes of certain Differences in the Style of Domestic Architecture in Syria and Palestine', inside *The Art Journal*, 65 (1880), p. 147.

17 Willyams Cooper, *A Voyage up The Mediterranean in his Majesty's ship the Swiftsure*, London, 1802, pp. 151-154.

18 Yehoshua Ben-Arieh, *ibid*, note 13, pp. 245-249.

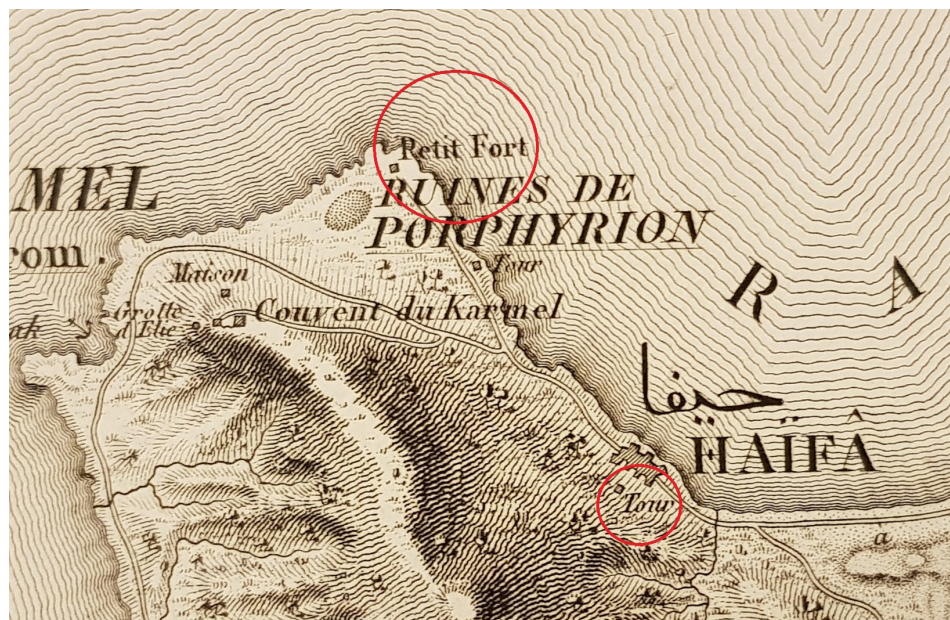
איור 2: מפרץ עכו במבט ממדרונות הכרמל, הארי פן, 1881 (Wilson 1883)

איור 2 מתאר את המבצר בשנות השמונים של המאה ה-19. ההדפס משקף אמנם את מצבו לאחר פגעי הזמן, אך הוא ממחיש את הסתייגותו של קופר מיכולתו של המבצר לשמש כהגנה על העיר-קירותיו דקים ובנויים מאבנים קטנות, ממדיו וצורתו אינם מזכירים ארכיטקטורה האופיינית למבצר וכל חזותו רחוקה מלשדר עצמה ומסיביות, אפילו חרכי הירי שבראשו נראים כסתם חלונות.

עדות נוספת לעליבותו של המבצר מספקת 'מפת ז'קוטן' – אוסף של 48 גיליונות המסכמים עבודת סקר טופוגרפי אשר בוצע בפקודת נפוליאון בשנת 1799 במצרים וארץ ישראל תחת פיקודו של קולונל פייר ז'קוטן (Pierre Jacotin). המפות בקובץ הופקו תוך שימוש במכשירי מדידה ממיטב הטכנולוגיה של המאה ה-18. ששת הגיליונות המתארים את ארץ ישראל מהווים למעשה את הניסיון הראשון למיפוי מדעי של הארץ.¹⁹

איור 3 הינו הגדלה של איזור חיפה בגיליון מספר 46, באיור נראית העיר חיפה מוקפת חומה כשהמבצר שמעליה מצוין כמגדל (Tour), לא מבצר, לא מצודה, פשוט מגדל. באותה מפה מצוינים שרידיו של אחד ממגדלי השמירה העות'מאנים כמצודה קטנה (Petit Fort). הסוקרים ועורכי המפה היו קציני חיל ההנדסה הצרפתי אשר ידעו דבר או שניים אודות ביצורים, מצודות ומגדלים, והקפידו על תיעוד נאמן למציאות. בחירתם במונח 'מגדל', מלמדת אותנו על תפיסתם את מהותו של אותו מבצר כעלוב, אפילו בהשוואה לשרידיו של מגדל השמירה העות'מאני.

19 Hisham Khatib, *Palestine and Egypt Under the Ottomans: Paintings, Books, Photographs, Maps and Manuscripts*, I.B. Tauris, N.Y., 2003, pg. 211 וכן יצחק שטנר, מפת ארץ-ישראל ותולדותיה, מוסד ביאליק, ירושלים, 1951, עמ' 152.

איור 3: הגדלת איזור חיפה, גיליון 46 מפת ז'קוטן (Jacotin 1818)

למען היושרה ההיסטורית, יש להזכיר גם תיאור אחר של רוג'רס מתוך הספר *Picturesque Palestine*, בו הוזמנה לכתוב את הפרק על חיפה והכרמל והיא כותבת: 'לעיר חיפה צורת מקבילית על גבי השיפוע המתנשא במתינות בסמוך לחוף הים והיא מוגנת ע"י חומה הבנויה היטב. יש לה שני שערים ערוכים לקרב הנמצאים בשני קצות רחובה הראשי המקביל לחוף'.²⁰

לא ברורה הסיבה לחוסר העקביות של רוג'רס, ייתכן שתאור זה הותאם להנחיות העורך, וייתכן כי חוסר העקביות משקף את מאפייניו של הדיווח הסובייקטיבי ואת שבריריותם של רשמי הכותב או זיכרונותיו. בכל מקרה, רוב העדויות על מבנה ומצב חומות חיפה מעלות כאמור תהייה בדבר יעודן לצורך מיגון, במיוחד אם נזכור כי דאהר הכיר ביצורים בערים רבות, דוגמת חומות עכו שעוביין 4 מטר, או דוגמת המבצר אשר בוואדי רושמייה, כיום ראש מיה (ראו בהמשך).

התהייה מתחדדת גם לאור בחינת המציאות הטופוגרפית באזור. צוק סטלה מאריס הנושק לים מעל מיקום העיר העתיקה העניק הגנה מעולה לעיר – הצוק תלול מאד וגבוה ומעניק לכן מיגון ותצפית כלל כיוונית. לעומתו, הגבעות המתונות שמעל חיפה החדשה אינן מספקות מיגון ויכולת התצפית שלהן מאוד מוגבלת. בנוסף, חיפה החדשה היתה חשופה לחלוטין לאויב המגיע מפסגת ההר, והמישור הרחב שמצדדיה חשף את העיר להתארגנות צבאית נגדה מכלל הכיוונים, אם במצור או בהתקפה, כולל מהים. איור 4 מעניק מבט על העיר מהכרמל, כפי שנצפה על ידי קופר בביקורו בעיר בשנת 1799. האיור ממחיש את מיקומה החשוף של חיפה החדשה ומראה כי המיקום החדש דווקא הרע את מיגון העיר.

Charles Wilson (ed.), *Picturesque Palestine Sinai and Egypt*, D. Appelton and Company, N.Y., Vol. 20, 1883, pg. 95.

איור 4: מפרץ עכו מפסגת הכרמל, וויליאמס קופר, 1799 (Willyams 1802)

מפרץ חיפה סבל מרוחות מערביות אשר גבו את חייהם של ספנים רבים במפרץ. שרידי הספינה הטרופה הנראים באיור 1 מעידים על כך. המיסיונר וויליאם תומסון (William M. Thomson) חי באזור משנת 1833 ועד 1879 וזכה להיכרות אינטימית עם המקום ותושביו. ספרו *The Land and the Book* זכה להכרה בחשיבותו ונהנה מפופולריות רבה עוד בזמנו,²¹ גם תומסון מספר על התופעה:

... סופות החורף מוסטות מכוון הצוק אל עבר המפרץ וחולפות על פני העיר חיפה [החדשה] לכיוון דרום-מזרח בעצמה אלימה. נתיב השיט מסוכן לחלוטין בעתות סערה הן מכיוון מערב ואף יותר מכה, מכאן לכיוון צפון [...] לפיכך, אין לתהות על שרידי האוניות הפזורים לאורך החוף ולאורך דיונות החול הנמתחות עד מעבר לאופק.²²

מיקום חיפה העתיקה בסמוך לקרן הדרומית של המפרץ העניק לנמלה את המיגון המקסימלי מפני אותן רוחות מערביות. העברתה מזרחה לעבר המרחבים הפתוחים של המפרץ רק חשפה את המזח שלה ורק הרעה את ביטחון העגינה בו (ראו מפת הכרמל, איור 7). לכאורה, תנאי עגינה קשים יותר יכולים להוות גורם המקשה על מתקפה מהים וייתכן כי מכאן נובע שיפור ההגנה על העיר.

בשנת 1761 בוצע ניסיון השתלטות כושל על חיפה דרך הים של חיילי שליט דמשק בחסות הסולטאן במטרה לכבוש אותה מידי דאהר. בעקבות ניסיון כיבוש זה הרס דאהר את חיפה העתיקה והקים את

21 Yehoshua Ben-Arieh, *ibid*, note 13, pp. 210–211.

22 William M. Thomson, *The Land and the Book*, Vol. 2, Harper & Brothers, N.Y., c.1882, pp. 241–243.

העיר החדשה בהמשך שנה זו (ראו בהמשך). ההסבר בדבר הרעת תנאי העגינה כגורם מקשה על מתקפה מהים נתמך על ידי תזמון הרס העיר העתיקה לאחר מתקפת הנפל מהים שיכולה היתה לחדד את הצורך בשיפור המיגון כנגד איום זה, וכן בגין העובדה כי דאהר הרס גם את נמל העיר העתיקה, אולי במטרה למנוע את השימוש בו במהלך מתקפה מהים.

זו סברה מעניינת שנדרש היה לבחון בכל מקרה כחלק מסקירה מקיפה של כלל ההבדלים המרחביים בין מיקומי שתי הערים, אך הסבירות שלה נראית נמוכה – לא ברור עד כמה ההבדל האיכותי בין מיקומי הנמלים אכן בא לידי ביטוי בפועל. משמעותית יותר היא ראייתו של דאהר את חיפה כעיר נמל וכמרכז סחר ימי. תנאי עגינה קשים יותר היו מהווים גורם מפריע לסחר הימי ולא סביר כי דאהר יפגע במהות העיר על מנת לשפר מרכיב מיגוני, מה גם שתוך כדי הוא פגע במרכיבי מיגון אחרים כפי שראינו. הגיוני יותר שהנושא אכן לא היה מהותי וכלל לא עלה במסגרת שיקוליו של דאהר. גם אם זו אכן היתה כוונתו, עדיין תקפים שאר הטענות המרחביים כפי שיפורטו בהמשך.

חלופות למיגון העיר

לחיפה העתיקה היו כבר שני מגדלי שמירה שבנייתם הושלמה רק בשנת 1725. אלו הוקמו במטרה לשפר את ההגנה על העיר כנגד מתקפות מהים לאחר שנבחנו מספר חלופות לשיפור מיגון העיר, ובמקביל תוגבר חיל המצב בעיר לצורך מענה יעיל אל מול פשיטות כפריים מהסביבה.²³ ראוי לציין כי בין החלופות שנבחנו לצורך שיפור מיגון העיר, אף חלופה לא כללה את העתקת מיקום העיר, עובדה המחזקת את הטענות בדבר יתרונות המיגון במיקומה של העיר העתיקה.

מסביב לחיפה העתיקה היו שרידי חומה עתיקה שאותה הרסו הממלוכים. ז'אן דובדן (Jean Doubdan), איש דת מקתדרלת סנט דניס בצרפת אשר ביקר בארץ בשנת 1652 מספר על חומות חיפה העתיקה: '... היא [חיפה] ממוקמת במקום כל כך נמוך עד כי בעת גאות, גלי הים מתדפקים על חומותיה [...] היה לה מבצר חזק וחומות טובות אשר כולם כעת הרוסים'.²⁴ שרידי חומה כפי הנראה אכן היו, אך מצבם ומיקומם בזמנו של דאהר, כמאה שנים לאחר דיווח זה, ועד כמה ניתן היה אם בכלל להשתמש בהם, לא ברור. אולם במידה וכן, הרי שהיתה זו חלופת מיגון נוספת.

המגיעים לחיפה ממזרח נאלצו להתמודד בדרכם עם מכשולים אשר היוו קו הגנה טבעי. רוג'רס מספרת על המעבר הצר שבין ההר לנהר הקישון, סמוך לטבעון כיום:

חרושת נמצאת כחצי מייל מהקישון אשר באזור זה עובר כל כך קרוב למורדות התלולים של הכרמל, עד כי במספר מקומות אין מרחב ליותר מארבעה או חמישה רוכבים לרכב זה לצד זה בבטחה. אני משערת כי במעבר צר זה לרגלי הכרמל, אל מול חרושת, סוסיו ומרכבותיו של צבא סיסרא המובס, נדחסו יחדיו באופן שלא אפשר להם שום דרך פרט אשר לרמוס זה את זה.²⁵

גם תומסון מתייחס לאותו מעבר צר: '... הביא אותנו אל גדות הקישון בבסיסו המזרחי של הכרמל, וכעת יהיה עלינו להתמודד כברת דרך עם נתיב בוץ מסוכן. נכנסנו למעבר צר שבין שיפועיו

23 אמנון כהן, 'השלטון העות'מאני בארץ ישראל מחדש פניה של רצועת החוף', קתדרה, לתולדות ארץ ישראל ויישובה, יד יצחק בן-צבי, ינואר 1985, 34, עמ' 66–69.

24 Doubdan, *Le Voyage de la Terre Sainte*, Paris, 1657, pp. 529–530.

25 Charles Wilson (ed.), *ibid*, note 20, pp. 107–108.

המרהיבים והמסולעים של הכרמל לבין גבעות הגליל העטויות עצי אלון שבו המשיך הנהר בנתיבו המתפתל!²⁶

הוג'רס מספרת גם כי בסמוך לאותו מעבר צר מצויה אחת משתי נקודות החצייה של נהר הקישון, אותו נדרשים לחצות המגיעים מהצפון:

הנהר מגיח מתוך ערוץ צר בינות גדות תלולות, חמישה עשר או שישה עשר רגל גובהן והוא ניתן לחצייה רק בשני מקומות. מעבר אחד לא רחוק מחרושת, חצייתו אותו פעם באוקטובר כשזרימת המים היתה מאד חלשה. אך הקרקעית הבוצית של הנהר, שבאותו זמן היה ברוחב של כעשרים רגל, נראתה לי כעומדת לבלוע אותנו ושמתתי מאד כשסוסי הטוב פילס דרכו במעלה הגדה התלולה והחלקה לצדו השני של הנהר והעלה אותי בבטיחות עליה.²⁷

קפטן וו. א. פיצמוריס (E. Fitzmaurice), היה קצין בריטי בחיל המשמר המלכותי, הוא ניצל חופשה בת חמישה חודשים שנטל משרותו הצבאי לטובת מסע למזרח, במהלכו ביקר במקום במרץ 1833 וחצה את הקישון בנקודה זו. פיצמוריס היה גם צייר מוכשר שאייר את ספרו בציורים בסגנון רומנטי.²⁸ הן תיאורו הכתוב והן הרישום הנלווה לו, פרי עפרונו, (איור 5) מחזקים את תיאורה של הוג'רס: 'הנהר היה רחב מאד כתוצאה מהגשמים שירדו על ההרים וניגרו על גבי הסלעים כרעם מרוחק. כתוצאה מכך, נאלצנו להתפשט, לקשור את בגדינו על גבי האוכפים ולחצות את הנהר בשחייה יחד עם הסוסים!...'²⁹

איור 5: חציית הקישון, וו. א. פיצמוריס, 1836 (Horne 1836)

William M. Thomson, *ibid*, note 22, pp. 233–234. 26

Charles Wilson (ed.), *ibid*, note 20, pp. 107–108. 27

נתן שור, תור הזהב של ספרות הנוסעים, אריאל, ירושלים, 1986, עמ' 56. 28

Thomas Hartwell Horne, *Landscape Illustrations of the Bible consisting of Views of the Most Remarkable Places mentioned in The Old and New Testaments*, Vol. 1, John Murray, London, 1836. 29

למעשה כלל המישור שלרגלי ההר, נהנה מהגנה טבעית הניתנת לניצול בקלות יחסית, כפי שניתן לראות במפה שבאיור 7 (המפה מאוחרת לזמנו של דאהר אולם מצוינים בה אתרים מזמנו, הנוגעים לעניין הדיון). הבאים מצפון נדרשו כאמור לחצות את נהר הקישון, סמוך לחרושת או בנקודת החצייה השנייה אותה הזכירה רוג'רס: 'בדרך כלל נמצא סכר חול מוצק בשפך הקישון המאפשר חצייה קלה למרות שהים שוטף אותו. לעומת זאת, לעיתים כשרוחות מזרחיות חזקות סוחפות את הסכר לחלוטין, אזי נדרשת מעבורת'.³⁰

מעבר הקישון באזור זה (איור 7 מספר 1) מתואר על ידי טיילים רבים אשר עברו במקום וכולם מעלים את אותה התמונה של נהר הפכפך הנלחם מול רוחות מערביות וגלי הים המנסים לסכור את שפכו. תומסון מספר כי:

חציית הקישון התבררה כמשימה לא פשוטה [...] בפעם הראשונה חציתי את הקישון בסירה כשהסוסים שחו לצדי, בפעם אחרת, כלל לא היה נהר, אף לא פלג שנוכל להבחין בו. ההסבר הוא אותן רוחות מערביות וצפון מערביות [...] הרוחות מסיטות את הגלים כנגד שפך הנהר ועם ירידת המפלס בעונה היבשה, גדות החול סוכרות את הזרם [...] הקישון כעת זורם בחזקה, ואם לא נכלכל צעדינו בתבונה בנתיב גדת החול שבשפך הקישון, נמצא עצמנו לכודים בצרה, בינה לבין מול גלי הים המתגלגלים אליו. אותה גדת חול לעיתים נדחפת כבדת דרך משמעותית אל תוך הים והמעקב אחריה כשהרוח נושבת וגלי הים עולים, זו משימה כלל לא פשוטה...³¹

ג'ון קארן (John Carne), נוסע וסופר, מן החשובים בנוסעי ומתעדי ארץ ישראל, סייר בארץ בשנת 1821. קארן היה גם אחראי על הטקסט הנלווה לספרי איורים של ארץ ישראל בהוצאת הספרים של פישר משנות השלושים.³² קארן מספר כי: 'מקום חציית הנהר הינו במרחק קצר משפך הנהר ומפלס המים בדרך כלל מגיע עד מעל לברכי הסוסים. כשאנחנו חצינו את הנהר הוא היה עמוק ורחב יותר בעקבות הגשמים והמים הגיעו עד האוכף'.³³

מקום מרכזי בספרי האיורים של פישר תופסות תמונותיו של ויליאם הנרי בארטלט (William Henry Bartlett) אשר נשלח לארץ מטעם ובמימון הוצאת הספרים פישר במטרה לצייר נופים מקראיים המשקפים את התרשמותו וחוויותיו באופן ישיר ובלתי אמצעי. הוא היה צייר טופוגרפי, ופעל במקביל לתקופה הרומנטית והוויקטוריאנית אשר השפיעה על עבודתו, כמו גם הגישה המדעית המקובלת בזמנו ואשר קידשה הצגה מפורטת והסתכלות אובייקטיבית כסטנדרט אסתטי.³⁴

שפך הקישון כיום לא ניתן לזיהוי לאחר הקמת הנמל והוא בגדר נוף עבר שאבד לעד. תמונת חציית הקישון (איור 6) מדגישה את היות הדפס זה מקור היסטורי הממחיש את אותו המאבק בין גלי הים לזרימת הנהר ואת סכר החול שבשפכו המאפשר, כאשר הוא קיים, את חציית הנהר ברגל.

30 Charles Wilson (ed.), *ibid*, note 20, pp. 107–108.

31 William M. Thomson, *ibid*, note 22, pp. 241–243.

32 יהושע בן-אריה, 'נופה של ארץ-ישראל בציור מקרא של המאה הי"ט', קתדרה, לתולדות ארץ ישראל ויישובה, יד יצחק בן-צבי, 1991, 60, עמ' 119–120.

33 John Carne, *Syria, The Holy Land, Asia Minor & c. illustrated*, Fisher, Son, & Co, London, Paris, 1838, Vol. 3, pp. 41–42.

34 Yehoshua Ben-Arieh, *ibid*, note 13, pp. 80–81.

איור 6: חציית נהר הקישון, מפרץ עכו, ויליאם הנרי בארטלט (Carne 1838)

תזמון חציית הנהר במקום זה בהתאם למצבו הינו בעייתי שכן הוא אינו תלוי בהכרח בעונות השנה כי אם יותר במשטר הרוחות, מה שמקשה על התוקף בתכנון מתקפתו. גם אם חציית הנהר במקום זה מתרחשת בתקופת שפל, אזי היא לא בהכרח תמיד קלה כפי שתיאר תומסון ועדיין, עצם מיקומו הנקודתי של מקום החצייה מאפשר שליטה קלה על המעבר, לבלית מתקפה מצפון.

בקרב העיר (איור 7 מספר 2) נדרשו הבאים ממזרח לאתגר נוסף והוא חצייתו של נחל סעדיה. תומסון מספר גם על חציית נחל זה: 'המים העמוקים אותם חוצים סוסינו לאט ובקושי, הינם מקורו הקבוע של הקישון [...] עליך רק להנחות את סוסך בזהירות בכדי למנוע את מעידתו על גבי האבנים ונפילתך אל תוך הזרם...'³⁵.

איור 7: מפת הכרמל, חלקו הצפוני (Baedeker 1898)

מכשולים אלו במבואות המזרחיים והצפוניים לעיר, היוו נקודות הגנה טבעיות הניתנות לשליטה על ידי חיל מצב מצומצם. קל להתגונן מול מתקפת אויב הנאלץ להידחס למעבר צר בין ההר לנהר או נאלץ לפלס דרכו במעלה הגדה התלולה של הנהר, וקל להתגונן מולו כשהתקפתו נבלמת, עת שהוא נדרש לחצות נהר בזהירות, לעיתים בשחייה, תוך הימנעות ממעידה על קרקע בוצית או אבנים חלקלקות.

את מיגון המרחב מזרחית לעיר השלים מבצר צלבני אשר שוקם על ידי דאהר. המבצר נמצא בראש וואדי רושמייה (איור 7 מספר 3), וחלש על המעבר היחיד מכיוון ההר אל מרחבי המישור שמזרחית לחיפה. ואם בכל נדרש, אזי יכול היה דאהר לנצל את רצועת החוף הצרה שממזרח לעיר לצורכי מיגון, ולהקים באותה רצועה מבצר או חומה קצרה בין ההר לים, להגנה על הגישה לעיר העתיקה.

הגישה האחרונה שנותרה היתה מכיוון מערב, לרגלי צוק סטלה מאריס וגם היא היתה ניתנת להגנה על ידי מבצר או חומה קצרה באורך של כ-100 מטר ממורדות הצוק באזור מערת אליהו ועד הים (איור 7 מספר 4).

הסקירה לעיל מעלה ספק בדבר הצורך בשינוי המיגון בכלל, ונראה כי אם היה צורך אזי חלופות המיגון שעמדו לרשות דאהר היו רבות ומגוונות, וכולן קלות ליישום בהרבה מאשר הרס עיר ובניית עיר חדשה במקומה. חיפה העתיקה התקיימה במשך מאות רבות של שנים תחת שליטים רבים שכולם היו מודעים לסוגיית הביטחון. לא בכדי נבחר מיקומה הקדום בקצהו הדרומי של המפרץ למרגלות צוק סטלה מאריס ולא בכדי נשמר מיקום זה לאחר שהותקף והוכיח עצמו אין ספור פעמים במהלך המאות.

חיפה העתיקה

על מנת להציע מניע חלופי להרס חיפה העתיקה והקמת העיר החדשה על חומותיה, יש לבחון תחילה את אופייה של העיר העתיקה ואת מערכת היחסים בין דאהר ותושביה. אלכס כרמל, מצטט עדויות מטיילים מהמאה ה-16 המתארות את חיפה העתיקה ככפר זנוח ואומלל, ומסכם כי:

...אנו חוזרים ושומעים על שרידי עיר עתיקה, שנהרסה בתקופת מסעי הצלב ואשר בנייניה החרבים מפוזרים על שטח גדול [...] ניראה כי התושבים התגוררו בימי החורף בחלק מן החורבות האלה [...]. בימי הקיץ העדיפו התושבים סוכות עשויות ענפי עצים על הבתים הישנים והרעועים [...] נשאת חיפה העתיקה, במשך מאתיים השנים הראשונות של השלטון התורכי, כפר דל ועלוב או שטח פרוץ זרוע הריסות.³⁶

לפחות עד מחצית המאה ה-17, מצבה של חיפה אכן לא השתנה, כפי שניתן ללמוד מעדותו של דובדן (Doubdan):

...חיפה עיירה קטנה כמעט הרוסה לחלוטין, למרגלות הכרמל הפונה אל עכו שמצפונה. היא לא יותר מאשר כפר המיושב על ידי מורים ומספר נוצרים עניים, יוונים ומארונים המקשיבים למיסה ומקיימים את פולחנם אצל הנזירים שעל הכרמל...³⁷

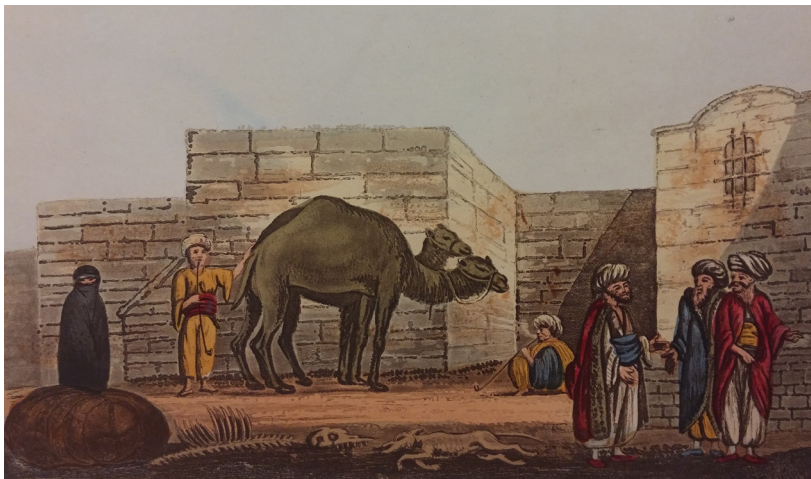
36 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 21–22.

37 Doubdan, ibid, note 24, pg. 50.

על שנותיה האחרונות של חיפה העתיקה קיים מידע מועט כפי שמעיד גם אלכס כרמל, אך בכל זאת הוא מגיע למסקנה כי הן היו שנות שפל. קביעתו נשענת בעיקר על עדותו של הנוסע האיטלקי ג'ובאני מריטי (Giovanni Filippo Mariti) אשר התפעל מהעיר החדשה בעת ביקורו בה בשנת 1767 לעומת 'העיר העלובה' אותה זכר מביקורו בה בשנת 1760.³⁸

לגבי מצבה של חיפה החדשה, הרי שהתיאורים משלהי המאה ה-18 ועד סוף המאה ה-19 מאפיינים אותה גם הם באומללות ובעליבות. קופר מספר כי 'הרחובות מהווים דוגמא מעוררת אימה של אומללות אנושית, צרים מאד, מלאים בבוץ [...] גוויות של כלבים, סוסים ואף גמלים, מרקיבות במרחבים הציבוריים ולא מפונות משם. הבתים [...] אינם טובים מצריף עלוב'.³⁹ ג'ון קארן מדבר על '...העיר העלובה חיפה שלרגלי ההר'.⁴⁰ והכומר, המיסיונר ג'ון קנינגהם גייקי (Cunningham Geikie) מספר כי '...רחובות העיר מטונפים ועלובים מעבר לכל דמיון'.⁴¹

ההדפס של קופר (איור 8) ממחיש את אוירת הרחוב החיפאי של חיפה החדשה בסוף המאה ה-18 ומעצים תחושות קשות המתקבלות מקריאת הטקסט של קופר. מושכים את העין שני הגמלים שבמרכז בתמונה, בדיוק מתחתיהם נמצאת גוויית כלב ושלד גמל – כמעט הצגה של 'לפני ואחרי' על שלביה השונים. האנשים מסביב מתעלמים לחלוטין מנוכחות הגוויות למרות הקרבה אליהם. אדישותם, המשך השיח והעישון השליו, מעצימים את תחושת אי הנוחות של המביט בהדפס וממחישים את חוויית הנוכחות הקשה בעיר אותה חווה קופר.

איור 8: רחוב בחיפה, וויליאמס קופר (Cooper 1822)

38 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 51–52.

39 Willyams Cooper, *ibid*, note 17, pp. 151–152.

40 John Carne, *ibid*, note 33, Vol. 2, pp. 64–65.

41 Geikie Cunningham, *The Holy Land and the Bible*, Cassell and Company LTD. London, Paris N.Y & Melbourne, 1898, pp. 773–774.

הייצוג המקובל אם כן של חיפה העתיקה הינו של מקום הרוס ומוזנח, ויחד עם תיאורים דומים לגבי חיפה החדשה נוצרת תחושת רצף של עליבות במצב העיר על מיקומיה השונים משך מאות בשנים. ייתכן שתובנה זו שגויה ולמעשה זכתה חיפה העתיקה לעדנה במשך תקופה קצרה טרם הריסתה ולעדנה הזאת היה תפקיד מכריע במהלכיו של דאהר.

עדותו של ג'ובאני מבוססת על זיכרון עמום של ביקור שהתקיים שבע שנים קודם לכן וכנגדה עומדות מספר עובדות ועדויות המציגות תמונה אחרת. מצבה של חיפה החל להשתפר במהלך המחצית השנייה של המאה ה-17 עם התרחבות היקף הסחר הימי מול אירופה. חלק מגורמי צמיחת העיר נבע מגידול בהכנסות מן הסחר הלא חוקי – הברחות כהימנעות ממסי היבוא בנמל עכו וכן מסחר עם שודדי ים ממלטה שפעלו באזור מול חיפה.⁴² מתחילת המאה ה-18, כחלק ממאמץ השלטון העות'מאני להילחם בהברחות ובשודדי הים, חוזקו הגנות העיר ותוגבר חיל המשמר שלה. חיפה נהנתה מפריחה גם בגין המסחר החוקי וגם עקב תמריצים כלכליים אשר העניק השלטון העות'מאני לאוכלוסייה שעברה להתגורר בעיר – החל משטחים חקלאיים, מענקים כספיים ועד פטור ממיסים.⁴³

על השיפור במצבה של חיפה העתיקה בתקופה זו ניתן ללמוד גם מעדויות ותיאורים קדומים: חוקר התנ"ך הצרפתי, אנטוניו אגוסטין קלמה (Antoine Augustin Calmet), כותב על חיפה של תחילת המאה ה-18, במילון התנ"ך שפרסם בשנת 1730: "העיר [חיפה] נבדלת מעכו או פתולומיאה [שמה ההלניסטי של עכו] בזכות נמלה היפהפה והנרחב".⁴⁴ קלוד קונדר (Claude Reignier Conder) שהיה קצין במשלחת סקר לארץ מטעם 'קרן המחקר לפלסטינה' (The Palestine Exploration Fund) מספר על שרידי חיפה העתיקה שראה בסוף המאה ה-19, המעידים על העיר העתיקה באחרית ימיה טרם הריסתה על ידי דאהר. בתיאורו נמצא עדות למבנים מהודרים ושימוש בחומרי בנייה איכותיים ויקרים: "...ההריסות הנרחבות של חיפה העתיקה, נמשכות לאורך החוף מאחורי המושבה הגרמנית. הדרם של אותם מבנים קודמים מומחש על ידי שרידי שיש, גרניט, אבני בהט אדומות ואבנים ירוקות אשר נמצאים פזורים לאורך החוף".⁴⁵

גם רוג'רס מספרת על שרידי העיר העתיקה, על רצפות פסיפס, שרידי שיש ואוצרות זהב שנמצאו בין הריסותיה:

אנשי חיפה, החלו בהדרגה להקים את בתיהם החדשים מהריסות בתיהם הישנים ובמשך מעל למאה שנים, האתר של העיר הישנה, כעת מכונה 'חיפה אל-עתיקה', שימש כמחצבה לאבני בנייה מוכנות. כיום האזור ברובו מכוסה בגנים ובגבעות חולות נודדים, אך יסודות של קירות, עמודים שבורים וחלקים גדולים של רצפות פסיפס לעיתים נחשפים והחוף הסמוך זרוע בשברי גרניט, בהט ושברי שיש אדום-עתיק. שרידי מבצר נצבים על החוף ונשטפים על ידי הגלים. 'אוצרות נסתרים' בעלי ערך כזה או אחר, נמצאים לעיתים בינות להריסות. הממצא החשוב ביותר התגלה לפני

42 מחמוד יזבק, 'חיפה העות'מאנית: צמיחה דמוגרפית וריבוי עדתי', אופקים בגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, 2009, עמ' 58.

43 אמנון כהן, לעיל הערה 23, עמ' 65–70.

44 Dom Augustin Calmet, *Dictionnaire Historique, Critique, Chronologique, géographique et littéral de la Bible*, Vol. 1, Paris, 1730, p. 366.

45 Claude Reignier Conder, *Tent Work in Palestine. A Record of Discovery and Adventure*, London, 1880, p. 96.

כשלושים שנה כאשר פועל אשר חפר במטרה לחלץ אבני בניין, מצא כד ובו אלף מטבעות זהב מטרום תקופת שלטון המוחמדינים [מוסלמים] בפלסטינה.⁴⁶

שרידי רצפות פסיפס, שרידי שיש ואוצרות זהב, הם מאפייני יוקרה ולא תואמים להגדרת כפר עלוב ומוזנח. רוג'רס גם מספרת כי שרידי חיפה העתיקה מהווים מקור חומרי בנייה עבור העיר החדשה במשך מעל למאה שנים וגם קונדר מדבר על 'הריסות נרחבות'. כל אלו מלמדים על שינוי שחל במשך השנים – נראה כי חיפה העתיקה של ראשית המאה ה-18, העיר אותה פגש דאהר בהגיעו לאזור, כבר לא היתה כפר זניח ומוזנח, כי אם כפר אמיד ונרחב. ייתכן מאוד שעצם הריסת העיר מהווה עדות למצבה הטוב – כפר הרוס אין צורך להרוס, אין בכך טעם מעשי ואין בכך אמירה סמלית.

לא רק עדויות כתובות מלמדות על חיפה העתיקה, גם הדפסים בני התקופה מעניקים מבט על מראה העיר, מצבה והאווירה שבה. איור 9 לקוח מתוך ספרו של דרייק (Edward Cavendish Drake) על פי ציור של לורן ד'ארבייה (Laurent D'Arvieux) בספרו *Voyage dans la Palestine* אשר יצא לאור באמסטרדם בשנת 1718. ד'ארבייה מונה בשנת 1682 מטעם צרפת לתפקיד קונסולרי בסוריה למשך 6 שנים, במהלכו הוא סייר באזור ורכש ידידים רבים מקרב הסוחרים והשליטים המקומיים. הציור מתקופה זו מעניק מבט ייחודי על העיר חיפה בשלהי המאה ה-17. אלכס כרמל טוען כי בניסיונו להבין את מהות המקום, השליך עליו ד'ארבייה את המודל אשר הכיר של צרפת בזמנו,⁴⁷ ייתכן שזהו גם ההסבר לאופן האירופאי בה מוצגים העיר ומאהל הבדואים. זו אכן הדגשה מעניינת של ייצוג המזרח בעיניים מערביות, אך גם אם ההדפס אינו מדויק בפרטי העיצוב הארכיטקטוני, הרי **תדמית** העיר הנשקפת ממנו, היא של כפר פעיל, חי ושלם, נאה ונקי. לבטח לא מקום עלוב, מוזנח, הרוס ונטוש.

איור 9: מחנה הערבים על הר הכרמל בקרבת העיר חיפה, ע"פ ד'ארבייה, סביבות 1680 (Drake 1768);
(D'Arvieux 1718)

גם בתיאורו הכתוב, דיבר ד'ארבייה על חיפה בחיוב ותאר אותה כ'עיר ימית, בואכה פתולומאיס והר הכרמל',⁴⁸ וציין אותה כאחת משלוש ערי הנמל שבסביבה, נוסף על עכו וטנטורה, המשמשות למסחר, בעיקר כותנה.⁴⁹ ההדפס משתלב עם תיאורו הכתוב וכן עם שאר המקורות הכתובים ותורם לתובנה בדבר תהליך שינוי לטובה במצבה הכלכלי של חיפה לקראת סוף המאה ה-17.

למעשה רמז ראשון לשיפור במצבה של חיפה, עולה כבר מעצם העובדה כי בתיאורי מטיילים מסוף המאה ה-17, בולטת בהיעדרה התייחסות לעליבות חיפה והריסותיה, כפי שהופיעה בתיאורי מטיילים עד מחצית המאה ה-17. לא נמצא תיאור לעיר הרוסה ומוזנחת אצל הצייר ההולנדי קורנליוס דה ברוין (Cornelis de Bruijn),⁵⁰ לא בתיאורו של הכומר האנגלי מונדריל (Maunder),⁵¹ ולא בתיאורו של הטייל הצרפתי תבנו (Thevenot),⁵² למרות החוויה הטראומטית שעבר עת נפגש בשודדי ים מול חופי העיר.

כלל העדויות מהתקופה מאפשר להציע תמונה שונה מן המקובל עד כה, שחיפה העתיקה אותה פגש דאהר, היתה עיר נאה בעלת אוכלוסייה אמידה וחזקה וסביר שהיתה נאמנה לשלטון העות'מאני ולו בזכות ההטבות הכלכליות מהן נהנתה וההגנה הצמודה לה זכתה.

במקביל, חשוב לזכור כי עיסוקי הסחר, החוקיים וגם אלו שלא, אשר עמדו בבסיס מצבה הכלכלי הטוב, התחרו בסחר הימי שניהל דאהר מעכו. אפשרי אפוא, כי גורמים אלו היוו בסיס למתח בין דאהר לתושבי חיפה, הן מתח עסקי והן מתח ריבוני, מתח שדאהר נדרש להתיר כתנאי לביסוס שלטונו.

יחסי דאהר מול הגורמים האחרים באזור

בהמשך להצעת מניע חלופי להרס חיפה העתיקה והקמת העיר החדשה על חומותיה, אזי פרט לבחינת יחסיו מול תושביה, נדרש גם לבחינת יחסיו של דאהר מול הגורמים האחרים באזור – מול השלטון העות'מאני ומול המעצמות הזרות אשר פעלו באזור, במיוחד הצרפתים.

משפחתו של דאהר, משפחת זידאן, היתה משפחה מכובדת המיוחסת לחתנו של הנביא מוחמד. בסוף המאה ה-17 נדדה המשפחה מחצי האי ערב לארץ ישראל והתיישבה בגליל. עד אמצע המאה ה-18, הצליחו בני משפחת זידאן להשתלט על כל מרחבי הגליל העליון והגליל התחתון שהיו בשליטת פחוות צידון. האח הצעיר מבני הדור השני למהגרים, דאהר, הצליח לדחוק את אחיו הבוגרים, להכניע את שאר המושלים המקומיים ולבסס את מעמדו כשליט האזור תוך שימוש מושכל בכוח צבאי, בעורמה וביכולותיו ליצירת קשרים אישיים עם בעלי ההשפעה באזור. דאהר ידע לנצל נכון הון שירש מאבי אשתו הראשונה והון שצבר מגביית מיסים וכן ידע לנהל נכונה את התשלומים ואת השוחד לפקידי השלטון העות'מאני. דאהר החל את דרכו כמושל טבריה בשנות העשרים, או תחילת שנות השלושים, של המאה ה-18. בשנות הארבעים עלה מעמדה הכלכלי של עכו בעקבות

Laurent d'Arvieux, *Voyage dans la Palestine*, Amsterdam, 1718, pg. 39. 48

Laurent d'Arvieux, *ibid*, pg. 157. 49

Corneille le Brun, *Voyage au Levant*, Delft, 1700. 50

Maunder, *A Journey from Aleppo to Jerusalem At Easter 1697*, Theater, Oxford, 1703. 51

Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London, 1687. 52

גידול הסחר מול הצרפתים ואיתו התבונה כי עכו הינה השער הכלכלי למערב. במקביל הגיע דאהר למסקנה בדבר החסרונות האסטרטגיים של טבריה (קרובה לגבול פחוות דמשק, חשופה לגבעות שמסביבה וליים כנרת הנוח למתקפה) אל מול היתרונות האסטרטגיים של עכו (נהנית מהגנת הים ושרידי ביצורים קדומים הניתנים לשיקום), מה שהביא לכיבוש בשנת 1744 והפיכתה לבירתו. דאהר השלים את השתלטותו על כל הגליל עם כיבוש חיפה בסוף שנות הארבעים או תחילת שנות החמישים של המאה ה-18.⁵³

לדאהר היה חשוב להשתלט על חיפה, הן על מנת לשלוט על הדרך לבירתו עכו והן על מנת לשלוט על כלל הסחר הימי במפרץ, בראייה אסטרטגית של התפתחות העיר כנמל סחורות על רקע התרחבות הסחר הימי עם אירופה.⁵⁴ תהליך ההשתלטות על הגליל וחיפה לוהו במאבקים תמידיים מול מושלים מקומיים אחרים, מול השלטון בדמשק, בצידון ואף מול השלטון המרכזי באיסטנבול, ה'שער', כשכל אלו עקבו בחשש אחר התעצמותו.⁵⁵

במקביל לסחר החוקי, ניהל דאהר גם יחסי מסחר הדוקים עם שודדי דרכים ובמיוחד עם שודדי הים ממלטה, גם זאת בראייה אסטרטגית ארוכת טווח וכנגד מדיניות והנחיות השלטון העות'מאני. סחר בלתי חוקי זה גרם ליריבות כלכלית גם מול הסוחרים הצרפתים בעכו.⁵⁶ יחסיו של דאהר מול השלטון העות'מאני העלו את הצורך לבסס את מעמדו תוך בידול עצמו מן המערך העות'מאני – פוליטי, משפטי וכלכלי – תוך העברת מסר אוטונומי ברור ומתירי לשלטון, מסר שחשוב היה לו שישמעו גם הנציגים הזרים אשר פעלו באזור ובמיוחד הצרפתים, על מנת שידעו גם הם מי הריבון והגורם הדומיננטי באזור.

הרס חיפה העתיקה

בשנת 1761 בוצע ניסיון השתלטות על חיפה דרך הים על ידי חיילי שליט דמשק, עת'מאן, בחסות הסולטאן, במטרה לכבוש אותה מידי דאהר. ניסיון הכיבוש בוצע באמצעות קבוצת חיילים עות'מאנים שהגיעו באונייה צרפתית מביירות. מידע מקדים שקיבל ממרגליו, איפשר לדאהר להיערך ולהכשיל את המתקפה ובהמשך אותה שנה ובעקבות הניסיון הכושל, הרס דאהר את חיפה העתיקה והקים את העיר החדשה.⁵⁷ אמנון כהן מתאר גרסה מעט שונה המבוססת על תכתובות עם הקונסול הצרפתי בצידון ולפיה דאהר לא הגן על העיר כנגד פלישה כי אם כבש את העיר ושרף אותה לאחר שזו נכבשה ממנו קודם לכן בתחילת שנות השישים.⁵⁸

תהא ההשתלטות הנ"ל של האירועים אשר תהא, בשנת 1761 הרס דאהר את העיר העתיקה בצעד אלים ומפתיע והקים במקומה את העיר החדשה, מוקפת החומה. דאהר ידע לנצל או ליזום את האירועים לצורך השלמת וביסוס שלטונו בגליל ובחיפה, תוך קביעה מחודשת של יחסיו הן מול תושביה והן מול שאר הגורמים באזור, כאמור.

53 אוריאל הייט, דאהר – אלעמר, ראובן מס, ירושלים, 1976, עמ' 12–30.

54 מחמוד יזבק, לעיל הערה 42, עמ' 59.

55 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 39.

56 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 35–39.

57 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 39–40.

58 אמנון כהן, לעיל הערה 23, עמ' 71.

הוג'רס מספרת על האופן בו הרס דאהר את חיפה העתיקה והקים את העיר החדשה:

בשנת 1761, השליט של מרכז הארץ, שיח דאהר אל עומאר, סבר כי העיר [העתיקה] חשופה באופן מסוכן לפשיטות של שבטי נוודים מאזור עתלית והחליט כי יש לנטוש אותה לחלוטין. הוא הפגז את המקום, והשתמש באבניו לבניית החומה של העיר החדשה. הוא גם הקים את הסראייה [בניין הממשל ובית המכס] ואת המבצר.⁵⁹

האופן האלים והמפתיע בו דאהר הרס את חיפה בהפגזה, או בשריפה על פי כהן, וכן את נמלה, מעלה את האפשרות כי הוא החליט לקבוע אל מול תושביה סדר חדש למען יראו וייראו, כשהוא מקפיד על אמירה שלטונית וריבונית ברורה ותקיפה – הרס כפר אמיד, דבר המהווה אמירה חזקה ומגדיר מחדש את סולם ויחסי הכוחות.

הוג'רס לא היתה היסטוריונית, כתביה המבוססים על יומנה, נגעו בעיקר לנופי אדם, טבע ועיר תוך שהיא משלבת בהם עוגנים היסטוריים על סמך השכלתה הכללית ומתוך שיחותיה עם תושבי המקום שחלקו איתה את סיפוריהם וזיכרונותיהם. בהיעדר תיעוד היסטורי שיטתי ומקיף של המקום מזמנו של דאהר, הרי שעצם ההתייחסות למחשבותיו של דאהר בתיאור לעיל, מעידה כי המקור היחיד האפשרי לתיאור זה הינו הזיכרון הקולקטיבי של תושבי העיר חיפה. זיכרון זה משמר את אותו אירוע טראומטי שהקהילה חוותה ואת השיח סביבו במועד התרחשותו, מסייע בהבנת העבר, מתווה את השיח בהווה ומהווה גורם מכונן בזהות הקהילה כחברה. נורה מגדיר מגוון נושאים המקדדים, מתמצתים ומעגנים בתוכם את הזיכרון הקולקטיבי הזה, ביניהם הוא מציין מונומנטים, אתרי הנצחה ואנדרטות, אותם הוא מכנה 'מחוזות זיכרון' (Les Lieux de Mémoire) שתפקידם כאמור הוא לייצר ולשמר זיכרון קולקטיבי.⁶⁰ כשבנה דאהר את חומתה של העיר החדשה, את הסראייה ואת המבצר מאבני העיר העתיקה שאותה הרס, הוא הפך אותם לאנדרטה חיה, 'מחוז זיכרון' המזכיר כל יום מחדש לתושבי העיר את האירוע הטראומטי של הרס עירם העתיקה, משמר את הזיכרון הקולקטיבי ומשמש בתוך כך כגורם מרתיע.

הרס העיר העתיקה קבע בפועל כי מאבקי השליטה עליה הסתיימו, ובהקמת העיר החדשה, קבע דאהר עובדה של ריבונות חדשה גם מול השלטון העות'מאני. בתוך כך, העביר במעשהו זה מסר תקיף גם כלפי הצרפתים למען ישקלו צעדיהם מולו בעתיד בזירות, הן כהתערבות צבאית והן כהבהרת ציפיותיו לגבי היריבות הכלכלית מול הסוחרים הצרפתים. בעקבות האירועים, גם הגביר דאהר את הלחץ על הסוחרים הצרפתים בעכו עד כי הקונסול הצרפתי בצידון יעץ להם לעזוב את העיר.⁶¹ קישור האירוע כמכוון אל מול הצרפתים מקבל חיזוק גם בגין העובדה כי במקביל להרס

59 Charles Wilson (ed.), *ibid*, note 20, p. 95.

60 פייר נורה, 'בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום', זמנים רבעון להיסטוריה, החברה ההיסטורית הישראלית, 35 (1993), עמ' 6–19.

61 אוראל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 40.

העיר העתיקה, הרסו ובזזו חייליו של דאהר את 'מנזר פרוספר'⁶², מנזרם של הכרמליטים בני חסותם של הצרפתים.⁶³

המחסור בתיעוד מתודי ומקיף בן התקופה גורם, כפי שראינו, לאי-בהירות לגבי רצף האירועים, אך ייתכן שאותה אי-בהירות היא גם תוצר ייזום של עמימות אותה יצר דאהר ככלי לבניית הרתעה בעיקר מול תושבי חיפה ומול הצרפתים. הטיעון שמציגה רוג'רס לאירוע הרס חיפה העתיקה, כתובנה שעלתה בראשו של דאהר בדבר הצורך בחיזוק המיגון היבשתי כנגד פלישות נוודים, אינו עולה בקנה אחד עם תזמון האירוע בסמוך ובעקבות ניסיון ההשתלטות הכושל על חיפה דרך הים. גם לא ברור עד כמה, אם בכלל, היוו הנוודים איום על חיפה תחת שלטונו של דאהר לאור יחסי המסחר שקיים דאהר עם שודדי הדרכים. אם מקורותיה של רוג'רס הינם אכן סיפורי התושבים, הרי שחוסר ההתאמה של טיעון זה אל מול נסיבות האירוע, ניתן להסבר מהיותו אמירה יזומה שדאהר טרח להפיץ ואשר השתרשה עם הזמן בזיכרון הקולקטיבי, אותו ציטטה כאמור רוג'רס. הרס אלים של העיר תוך אמירה בדבר דאגה לביטחונה וביטחון תושביה, כשהכל מודעים לחוסר הקשר שבין האמירה לאירועים כאמור, הופך את האמירה לצינית ולצעד המייצר עמימות מרתיעה.

דאהר ידע להשתמש בכלי זה של הפצת שמועה – כשהחליט להתנקש בחיי אחיו סעד, שלח את בנו עת'מאן לחנוק את אחיו בשנתו והפיץ את השמועה כי אחיו מת מעקיצת נחש.⁶⁴ עצם התיעוד ההיסטורי של האירוע למרות שלכאורה רק בנו של דאהר היה שותף לסוד, מעיד כי האמת היתה ידועה וכי השמועה שימשה את דאהר ליצירת הרתעה.

אלכס כרמל מצטט מכתביו של הנזיר הכרמליטי ג'מבטיסטה (Giambattista) סיפורי נזירים שחו את הרס מנזר פרוספר בידי חייליו של דאהר, ולפיהם אותה פשיטה לא בוצעה על פי פקודה של דאהר עצמו.⁶⁵ גם מקרה זה נשמע כמו גלגוליה של אמירה צינית מפי דאהר המציג לכאורה פן מתון, שקול וענייני כשברור לכול כי הוא עומד מאחורי ביזת המנזר. גם אחרון פשוטי חייליו לא מעז היה לפגוע במנזר הכרמליטים ללא הוראה ברורה ממנו. יכולת זו של דאהר לעמעם את מסריו בציניות באה לידי ביטוי גם במתן השם למבצר שבנה מעל חיפה – לקרוא למבצר שנבנה לאחר פעולת מלחמה אלימה מאבני העיר שזה עתה הרסת בשם 'בורג א-סלאם', מבצר השלום, זהו מעשה ציני המהווה אלמנט הרתעה מעצם הסרקזם המגולם בו.

דאהר נדרש לאקורד סיום חזק וברור עם השלמת ההשתלטות על הגליל. הריסת חיפה העתיקה היתה אותו אקורד שחיפש דאהר שאת צליליו שמעו בדמשק, בצידון, בביירות ובאיסטנבול, שמעו אותו גם בצרפת ושמעו אותו גם בעכו ובחיפה. המסר כוון גם לאזני שאר הגורמים אשר הביטו באירועים מן הצד, נציגויות זרות וגם שודדי הדרכים ושודדי הים, למען יראו ולמען ייראו.

62 מנזר פרוספר שכן במערה על מדרון ההר מעל מערת אליהו. נבנה ע"י האב פרוספר, ראש מנזר הכרמליטים בחלב, סוריה אשר נשלח לטפל בחזרת הכרמליטים לכרמל לאחר שגורשו ממנו עם נפילת ממלכת הצלבנים בסוף המאה ה-13. האב פרוספר בנה את המנזר בשנת 1636 כברירת מחדל עקב קשיים פוליטיים בבניית מנזר בראש ההר למרות קבלת ההיתר מהאמיר טורבאי. ראו: אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 42-44.

63 על חסות הצרפתים ראו: אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 66-67.

64 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 27.

65 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 67.

חיפה החדשה – קריאה מרחבית

הרס העיר העתיקה היה רק חלקו הראשון של המסר. החלק השני טמון בהצעתי לקריאה מרחבית ומשמעותה הבאה לידי ביטוי במבנה העיר החדשה ובהבנת המסרים הסמליים והאידיאולוגיים אותם היא משדרת.

אחד ההוגים הבולטים בתחום הימפנה המרחבי הינו אנרי לפבר אשר דיבר על ייצור המרחב בחברה נאו-קפיטליסטית. אין בתאוריה שלו הסתייגות המגבילה את תוקפה למקום או זמן פרטניים ונראה כי למרות שמנגנוני השלטון שונים, עדיין בסיס הרעיונות זהה ונוגע לגורמים הראשוניים המפעילים אדם וחברה באשר הם ובכל זמן.

שלושה מונחים שהגדיר לפבר בבסיס התאוריה שלו, 'ייצוג המרחב', 'עשייה מרחבית' ו'מרחבי הייצוג', ישמשו לניתוח המרחב של חיפה החדשה והבנת השימוש שדאהר עשה בו ככלי שלטוני.

לפבר מגדיר את 'ייצוגי המרחב' כייצוגים בעלי תוקף מעשי, מסדירי הפעילות במרחב באמצעות רתימת הארכיטקטורה לשירות האידיאולוגיה. לפבר מדבר על מיזמי בנייה הנקשרים למרחב ומהווים ייצוגים מוחשיים.⁶⁶ חומות העיר החדשה והמבצר שמעליה, כפי שנראים באיור 10, גם הוא מאת קופר, מהווים המחשה לייצוגי המרחב, הם מסדירים את הכניסה והיציאה מהעיר תחת עינם הפקוחה של השומרים בשעריה ובמבצר שמעל ומדגישים תוך כדי כך לתושבים את עובדת היותם נתונים תחת שלטון הדוק. אלו ייצוגים מוחשיים הפועלים על האדם החי בעיר, הם נהגים על ידו בדרך להפיכתו לסובייקט, לאזרח ממושמע המתנהל בהתאם לכללי השלטון.

איור 10: חיפה והר הכרמל, וויליאמס קופר, 1799 (Willyams 1802)

66 אנרי לפבר, 'ייצוג המרחב', בתוך: רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, נוף, רסלינג, תל אביב 2005, עמ' 190.

גם המזח החדש מהווה ייצוג מרחבי. הרס חיפה העתיקה לווה בהרס הנמל שלה, הדבר אילץ את תושביה להשתמש במזח החדש שהוקם. המזח החדש מסדיר מחדש את פעילות המרחב הימי, מיקומו מול העיר ולמרגלות המבצר אפשר בקרה על כל הבא והיוצא לים והווה לכן חיזוק ליכולת השליטה של דאהר על הפעילות הימית, במיוחד אם נזכור שאחת הסברות להרס העיר היתה התחרות על הסחר הימי, שחייבה שליטה זו. ייצוג מרחבי זה הינו ייצוג מוחשי ומהווה אמירה שלטונית הנהגית ופועלת על תושבי העיר, נדבר נוסף בדרך להפיכתם לאזרחים שומרי חוק.

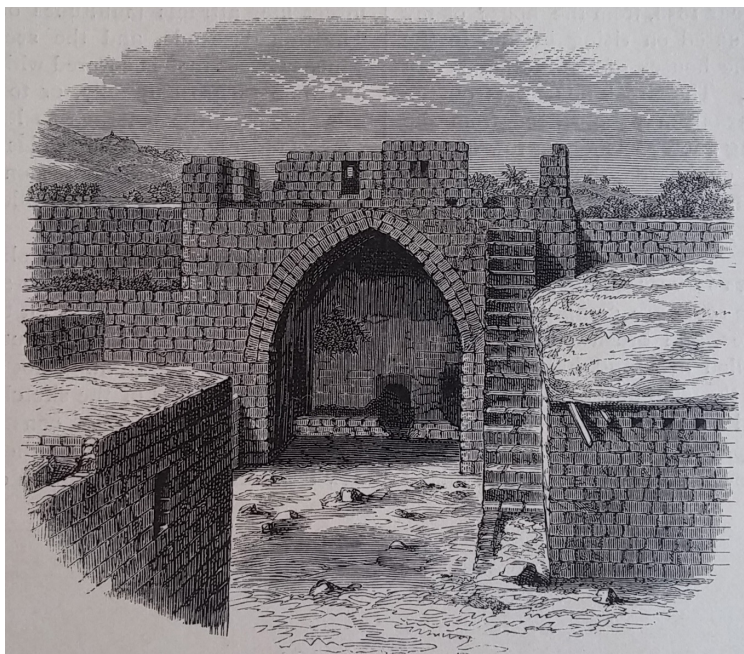
חיפה החדשה – ייצוגי מרחב ואידאולוגיה

להעמקת תובנת המשמעויות האידאולוגיות של הייצוג המרחבי, נעניין בתאוריה של הוגה חברתי נוסף, לואי אלטוסר. אלטוסר מתייחס לאידאולוגיה בכללותה ככלי שלטוני בעוד לפבר מצמצם את אותו כלי שלטוני לטכניקות של שימוש במרחב. אם נרצה, אזי ניתן מרחבי של חומות חיפה על פי לפבר מהווה דוגמא פרטית ליישום פרקטי של התאוריה הכללית של אלטוסר. אלטוסר טוען כי המהות שלנו כבני אדם מעוצבת על ידי אידאולוגיה וממנה אנו מקבלים את הזהות שלנו, הוא מדבר על צורך פסיכולוגי אנושי להפוך לסובייקט הכפוף לאידאולוגיה, צורך הנובע מפערי הכרה בין העצמי למציאות. הזדהות עם אידאולוגיה מבטיחה שלמות והשלמה עם המציאות כשהסובייקט זוכה ב'ערבות המוחלטת שהכול טוב כפי שהוא'. אלטוסר טוען כי הפרקטיקה מבנה את האמונה האידאולוגית עצמה ומצטט לצורך כך את פסקל שאמר 'כרעו ברך, הניעו את שפתי התפילה והאמינו', קרי, הפרקטיקה הדתית תוביל לאמונה הדתית. אלטוסר גם טבע מונח בשם 'אינטרפלציה', אותו הוא הגדיר כהליך פרקטי מחזורי אשר מסב את היחיד לסובייקט הפועל בהתאם לאותה אידאולוגיה.⁶⁷ מעבר יומיומי בשערי העיר, יציאה בבוקר וחזרה בערב, הינו למעשה פרקטיקה אידאולוגית, הוא תהליך אינטרפלציה בו תושב העיר מוסב לסובייקט. חזרה קבועה לתוך החומות הינה אקט הכרתי בו סובייקט המכניס עצמו בשערי העיר מקבל עליו את מרותה ואת האידאולוגיה השלטונית שהיא ומוסדותיה מגלמים.

איור 11 של שער העיר המערבי, גם הוא מאת רוג'רס. יחד עם הטקסט הנלווה, הוא ממחיש את חווית הקרבה לשער טרם המעבר דרכו. '...המעבר דרך השער אינו ישיר, שני הפתחים המקומרים של חלל המבואה נמצאים בזווית ישרה האחד ביחס לשני [...] כפי שרואים בתמונה, על מנת לצאת החוצה משערי חיפה, נדרש לפנות ימינה'.⁶⁸ מבנה השער קודר, פתחו הנסתר נמצא כאמור בניצב לחזיתו ויוצר בכך תחושת רצף של חומה הסוגרת על תושבי העיר. אלו ממחישים את השפעת השער על האדם העובר דרכו ומעניקים תובנה על היות שערי העיר וחומתה 'ייצוגי המרחב' עליהם מדבר לפבר. ייצוגים בעלי תוקף מעשי, מסדירי הפעילות במרחב אשר רותמים את הארכיטקטורה בשרות האידאולוגיה השלטונית. שערים אלו מהווים יישום ארכיטקטוני של הפרקטיקה האידאולוגית עליה מדבר אלטוסר.

67 לואי אלטוסר, על האידאולוגיה, תרגמה: אריאלה אזולאי, רסלינג, תל-אביב 2003, עמ' 46–66.

68 Mary Eliza Rogers, *ibid*, note 16, pp. 147–148.

איור 11: שער העיר חיפה במבט מתוך החומות, מרי אליזה רוג'רס (Rogers 1880)

אלתוסר רואה את המונח 'סובייקט' הן כאישיות מעוצבת על ידי אידאולוגיה והן כגורם כפוף (subject to) לאותה אידאולוגיה. אלתוסר מדבר גם על 'סובייקט גדול' כאידאל האולטימטיבי שאתו אנחנו מזדהים, אליו אנחנו שואפים אך לעולם לא נהייה מושלמים כמותו. יש בשלמות זו ערבות ליציבות ולמרות התסכול כי לא נגיע אליה, יש בשלמות זו משום אפקט מנחם ותקווה כי חלק ממנה יוקרן עלינו במהלך ההזדהות איתה.⁶⁹ אותו 'סובייקט גדול' הינו למעשה מנגנון השלטון. גם לפבר מדבר על אותו מנגנון שלטון, מכנה אותו כ'סובייקט האמיתי' ומתייחס לשקיפותו המטעה אשר גורמת לסובייקט לקבל עליו מרצונו, או לפחות לחוות כך, את האידאולוגיה כחלק מתהליך ההזדהות האישית שלו עם העיר ומוסדותיה.⁷⁰

הפסיכואנליטיקאית אנה פרויד, דיברה על הזדהות עם התוקף כמנגנון הגנה אשר אמור למנוע מתכנים ומדחפים מאיימים להיכנס לתודעה. באמצעות מנגנון ההזדהות עם התוקף, תוך אימוץ וחיקוי עמדותיו והתנהגותיו של התוקף, נמנע האדם הנפגע מלחוש זעם כלפי התוקף ואף לקבלו.⁷¹ הסבר זה יכול להשלים את הבנת הצורך של תושבי חיפה להזדהות עם דאהר ועם האידאולוגיה אותה גילם שלטונו.

תושבי חיפה עברו חוויה טראומטית ומטלטלת – הרס עירם, הרס בתיהם ועקירתם ממקומם דווקא כשמצבם הכלכלי והביטחוני היה טוב מאי פעם. במצב שברירי זה אך טבעי היה עבורם לחפש ביטחון ויציבות, גם אם זה אומר לחפש אותם תחת כנפיו של התוקף, אותו אחד אשר הרס את שגרת חייהם. ההזדהות חסמה מתכנים מאיימים להיכנס לתודעתם ותוך כדי כך, העניקה להם את השלמות ואפשרה את ההשלמה עם המציאות הקשה של הרס עירם העתיקה ובתיהם. הם הכירו

את מיקומם, מנגנון השלטון, אותו 'סובייקט גדול' של אלתוסר, או 'סובייקט אמיתי' של לפבר, היה גבוה מעליהם בהיררכיה החברתית, הכלכלית והשלטונית, הם ידעו כי לעולם לא יוכלו לגעת בו, אך ניסיון ההזדהות היומיומי אתו העניק להם את הערבות לביטחון וליציבות לה הם כל כך נזקקו.

תהליך יצירת ההזדהות עם שלטונו היה מחויב המציאות גם מבחינתו של דאהר, אם נזכור כי נאמנותם המקורית של תושבי העיר היתה כפי הנראה אל השלטון העות'מאני.

חומות העיר

במאמרו על פירוז חומות בערי אירופה של המאות ה-18 וה-19, מביא יאיר מינצקר זווית נוספת על חומות העיר, ומחדד את ערכן הסמלי. גם אצל מינצקר אין התייחסות המגבילה את התאוריה שלו למקום ותקופה ספציפיים וגם הפעם נראה כי אף שמדובר באזור תרבותי ופוליטי שונה, ניתן לאמץ את המאפיינים והתבונות גם לחיפה של המאה ה-18 ולחומותיה. הוא מדבר על ייעוד החומות כייצוג מוחשי של רעיון מופשט המופנה אל תושביה – חיים, תרבות, היסטוריה ועתיד של גוף תושבים אשר כינה עצמו בשם 'עיר'. החומות תחמו גוף חברתי ופוליטי והיוו חיץ פיסית בין תושבי העיר לזרים.⁷² אם הגותם של לפבר ושל אלתוסר הדגישה את הפן המחנך בייצוג המרחבי, הרי מינצקר מדגיש את הפן המלכד, את האחדות או הייחודיות שהחומה משדרת כלפי התושבים המתגוררים בתחומה, לאו דווקא כתוצר הצורך בחיפוש סובייקט או אידאולוגיה להזדהות אתה, כי אם תחושת שותפות גורל קולקטיבית.

מינצקר מנתח את החומות גם כסמל המופנה אל השלטון המרכזי במדינה. החומה הפגינה כבוד ועצמאות פוליטית של העיר והדגישה את תפיסתה את עצמה כאיבר עצמאי, פוליטית ומשפטית, של המדינה. כחלק מאותו ייעוד של הצהרת עצמאות פוליטית, מינצקר תופס את החומות גם כמגדירות גבולות שיפוט כלכלי לצורך גביית מיסים ומכסים.⁷³ בניין ה'סראייה', אותו ניתן לראות באיור 10 משולב בחומתה הצפונית של העיר סמוך לים, שימש בדיוק למטרה זו של הגדרת גבולות שיפוט כלכלי בהיותו מרכז שלטון ובית מכס עבור כל היורדים במזח הצמוד לו.

היבטים אלו של עצמאות פוליטית וכלכלית שמינצקר מחדד הינם בדיוק אותה קריאת תיגר שמשדרת החומה כלפי השלטון העות'מאני, אותה אמירה ריבונית לה נדרש דאהר ואשר הבשילה במהלך העשור הבא לכדי המרד בסולטאן, מרד שדאהר שילם עליו בחייו.⁷⁴

ההדפס על פי ד'ארבייה, כפי שראינו באיור 9, מלמד כי חיפה של סוף המאה ה-17 היתה כפר חי, שלם, נאה ונקי, ומספק עדות נוספת לשינוי לטובה שחל במצבה הכלכלי של חיפה. מעבר לכך, ההדפס ממחיש את הארכיטקטורה של חיפה הקדומה – עיר ללא חומות ובנייה ללא סדר, ארכיטקטורה המגלמת היעדר מסר שלטוני או לחילופין מסר של חופש פעולה אשר תאם את אופייה של העיר ואת אופיים של תושביה – חבל ארץ מרוחק מהשפעת השלטון, שטח הפקר ומקום

72 יאיר מינצקר, 'חומה, גוף, מרחב: פירוז העיר האירופאית במאות ה-18 וה-19', בתוך: זמנים רבעון להיסטוריה, החברה ההיסטורית הישראלית, 119 (2012), עמ' 6-18.

73 יאיר מינצקר, שם.

74 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 46-72.

מפלט לכל מבקש מקלט או פורק עול, מקום בו כל איש לעצמו. לא בכדי הפכה חיפה לנמל הבית של שוודי הים ממלטה אשר כינו אותה 'מלטה הקטנה'.⁷⁵

החומה היא אחד ההבדלים הבולטים בין מאפייני הייצוג המרחבי של חיפה העתיקה לזה של חיפה החדשה שהקים דאהר בשנת 1761. לאחר שהטלנו ספק בטיעון המיגון וגם אם היה בו זיק של כוונה, ניתן להציע כי שילוב הרעיונות הסמליים שפורטו לעיל, אלו של לפבר, אלו של אלתוסר ואלו של מינצק, עומדים בבסיס המודל המוצע כאן כדי להסביר את שיקוליו של דאהר בהחליטו על הקמת חיפה החדשה, עיר מוקפת חומה, ככלי שלטוני להעברת מסרים ורעיונות אידאולוגיים הן כלפי תושביה והן כלפי השלטון העות'מאני.

חיפה החדשה – העשייה המרחבית ומרחבי הייצוג

כזכור, לפבר מדבר על מונחים נוספים בהגותו המרחבית וגם הם מסייעים בנייתו המרחבי של חיפה החדשה והבנת תרומתה הסמלית של הארכיטקטורה העירונית לביסוס שלטונו של דאהר. את 'מרחבי הייצוג', מגדיר לפבר כמייצרי סמליות בלבד, סוג של חוויה הנחווית באופן סביל.⁷⁶

הסימטריה המרובעת של חומות העיר, כפי שנראית באיור 10, מהווה, לטענתי, 'מרחב ייצוג' על פי הטקסונומיה של לפבר. הסימטריה מדגישה את המסר של סדר שלטוני, ומהווה ייצוג סמלי הנחווה על ידי הפרט באופן סביל. הסימטריה מחדדת את מהות החומה כיוצרת מסגרת ובמידה מסוימת, גם כמיישמת כליאה רעיונית, זאת כנגד החופש על גבול האנרכיה שביטאה העיר הקדומה ללא החומות.

תומס ג'אנר טייל בארץ ישראל בשנת 1872 ועם שובו ללונדון, פרסם את חוויותיו ממסעו.

אחר הצהריים הטלנו עוגן בחיפה. חשבנו לרדת לחוף ולטפס על פסגת הכרמל, אך שותפי למסע הניא אותי מכך כי הוא שמע את משיטי הסירות הערבים זוממים לסחוט אותנו, אם רק ישכנעו אותנו לעלות על החוף. החלטתי לשמוע בעצתו ולא להפקיר עצמי לידיהם ולהסתפק בנוף הנפלא הנשקף מסיפון ספינת הקיטור, היכן שהיינו יכולים לקרוא ולהרהר באירועים המסופרים בספר מלכים, כשנביאי הבעל, אותגרו על ידי אליהו, נביא האלוהים...⁷⁷

הדפס נוף חיפה (איור 12), פרי מכחולו של ג'אנר, מתאר את מראה העיר הנגלה מן הים, מיקומה של העיר החדשה במרכז המישור שלרגלי ההר מהווה גם הוא מרחב ייצוג. שלא כעיר העתיקה שהסתתרה בקצה המפרץ לרגלי הצוק, הרי נראותה הבולטת של העיר החדשה ושל מבצרה המתנשא מעליה, מהווים סמל ריבוני המתריס נגד השלטון העות'מאני ואשר נחוה באופן סביל עת הוא נגלה אל הבאים אליה בדרך הים. בהדגשת נראותה של העיר, הפך אותה דאהר לחשופה, ולמרות זאת נראה כי העדיף כך, מה שמלמד כי סמליות המיקום גברה על שיקולי המיגון, אם כאמור היו כאלו. גם המבצר שמעל העיר הווה מרחב ייצוג, חוויה סבילה של סמליות עצמת השלטון. קופר עצמו העלה כזכור תהיות האם אין ייעודו של המבצר למעשה הטלת מורא על תושבי העיר.

75 אמנון כהן, לעיל הערה 23, עמ' 64-65.

76 אנרי לפבר, לעיל הערה 66, עמ' 187-189.

77 Jenner Thomas, *That Goodly Mountain & Lebanon*, Hemilton, Adams & Co., London, 1873, pp. 281-282.

איור 12: חיפה, תומס ג'אנר (Jenner 1873)

רעיון חשוב נוסף שניסח לפבר הינו ה'עשייה המרחבית' המוגדרת כשילוב מציאות יומיומית ומציאות אורבנית המאפשרת הפרדה פיסיית של אזורים פונקציונליים שונים, ובו בזמן דואגת לקיימם כישות אורגנית אחת. אותה עשייה מרחבית הינה חוויה נתפסת, קרי, בעלת ייסוד מעשי של תפיסת העולם.⁷⁸

בעת הקמת חיפה החדשה, היה מצוק סטלה מאריס מתחם נוצרי. בראש ההר עמדה כנסייה יוונית אורתודוקסית ובמערות שבחלקו העליון של המדרון, מעל מערת אליהו, שכנו הנזירים הכרמליטים⁷⁹ (אבן הפינה למנזר הכרמליטים הראשון שהוקם בראש ההר, הונחה רק בשנת 1767).⁸⁰ המיקום החדש של העיר חיפה הדגיש את ההפרדה הפיסיית בין העיר ובין המצוק ויצר במקביל זיקה הדוקה יותר בינה לבין המבצר כישות אורגנית אחת. סביר להניח כי המשמעות של עיר בשליטה מוסלמית, על מסגדיה, הנמצאת למרגלות מתחם נוצרי נתפסה בעייתית מבחינת תפיסת עולמו של דאהר. זו הוחלפה בעיר הנמצאת למרגלות מבצר המסמל את כוח שלטונו הצבאי.

איור 13 מאת בארטלט מתאר אמנם את ראש ההר כשבו כבר נמצא מנזר הכרמליטים, אך עדיין הוא ממחיש את ההפרדה הפיסיית בין המתחם הנוצרי שבראש צוק סטלה מאריס לבין העיר החדשה הנראית שוכנת במרחק לרגלי המבצר.

78 אנרי לפבר, לעיל הערה 66, עמ' 187-189.

79 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 42-44.

80 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 68.

איור 13: המנזר על הר הכרמל, ויליאם הנרי בארטלט (Carne 1836)

תפיסת הביטחון של דאהר

מאבקי השלטון והשמירה עליו, חייבו את דאהר לבסס צבאית את שלטונו. תפיסת הביטחון של דאהר התבססה על מספר שכבות הגנה – ביצור בירתו (טבריה תחילה ועכו בהמשך), אותה הקיף בחומות מסיביות שבנה על יסודות חומות צלבניות קדומות, בשילוב עם רשת מבצרים להגנה על דרכי הגישה אליה, רבים מהם גם כן על בסיס ביצורים צלבניים קדומים, ובגיבוי מערך בריתות צבאיות ומרגלים.

בגבולות הטריטוריה שלו, בנה דאהר שורת מבצרים אשר שלטו על הדרכים המובילות לעכו ממזרח ומדרום. בצפון הטריטוריה שלו, השלים דאהר בנייתם של מספר מבצרים לאחר שכבש אותם מידי השליטים המקומיים, אליהם נוספו מבצרים באזורם של המתואלים (מוסלמים שיעים אשר שכנו בצפון הארץ), ומבצרים בעמק יזרעאל.⁸¹

את ביצור בירתו ורשת המבצרים השלים כאמור עם מערך בריתות ומרגלים, בעיקר נגד אויבו עת'מאן, שליט דמשק. בין בעלי בריתו היו המתואלים, שבטי הבדואים הגדולים (בני צכה, ענזה ואחרים), הדרוזים בראשות האמיר מנצור והמושל אסמאעיל אלשהאבי, שתחום שלטונו השתרע באזור עמק החולה.⁸²

הטענה המרכזית של מאמר זה הינה כי חומות חיפה והמבצר שמעליה היוו חריגה מהפרקטיקה והן הוקמו שלא על מנת להגן על העיר כי אם להעביר מסר ריבוני. מטרתו של דאהר מעולם לא היתה חיפה. חיפה היתה עוד אמצעי לביסוס שלטונו בכלל הגליל וספציפית באזור המפרץ וכן אמצעי להבטחת ביטחונה של עכו בירתו. חשיבות המסר וחשיבות תזמונו בסמוך למתקפה האחרונה של שליט דמשק, עת'מאן כפי שהועבר במהלך האירועים, נתפסה כפי הנראה אצל דאהר כמשמעותית

82 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 41–42.

בהרבה בהשוואה להשקעה במיגון פיסי 'אמיתי'. המסר יצר הרתעה אשר בשילוב עם שכבות ההגנה הנוספות, היווה כפי הנראה על פי הבנתו של דאהר, אלטרנטיבה ראויה ומספקת לעומת מיגון פיסי מסיבי – הרתעה אשר נדרשה עם סיום השתלטותו על הגליל ואשר הבטיחה לתפיסתו את ביטחון שלטונו בכלל האזור.

למרות שאין בידנו עדויות, ייתכן גם שדאהר יישם חלק מחלופות המיגון אשר פורטו במאמר זה. חשוב גם לציין כי מיגון פיסי מסיבי של חיפה חייב משאבים שלא בטוח שכלל עמדו לרשותו של דאהר. לדאהר חסר זמן אם נניח כי חשוב היה לו להעביר את המסר בסמוך למתקפת הנפל על חיפה. לדאהר כפי הנראה גם חסרה יכולת הנדסית אם נזכור כי רוב מפעלי הביצור של דאהר היו למעשה שיקום של הריסות צלבניות קודמות. ייתכן ולדאהר גם חסרו במועד זה משאבים כספיים הנדרשים להשקעה במיגון מסיבי. בשנת 1761 מינה דאהר את אבראהים צבאג לווזיר (יועץ בכיר, שר). אבראהים שנהנה מאמונו המוחלט של דאהר, ריכז את כלל ניהול כספיו של דאהר תוך שהוא עושה בהם כבשלו ומנהל אותם לטובתו הוא. כתוצאה מכך, התרוקנה קופתו של דאהר והתמלאה זו של אבראהים.⁸³

בחינת התאוריה בראייה רטרוספקטיבית

ראייה רטרוספקטיבית (בדיעבד) מאפשרת לנו לבחון את אירוע הרס חיפה העתיקה והקמת חיפה החדשה על פי מספר מדדים.

מבחינת מיגון. מבחן התוצאה מוכיח כי חומות חיפה אכן לא העניקו לעיר את המיגון הנדרש, דבר המחזק את הטענה בדבר חולשתן. במהלך העשורים הבאים, נפלה חיפה על חומותיו של דאהר פעם אחר פעם. תחילה נכנעה חיפה ללא קרב לידי נפוליאון (1799), בהמשך נכבשה ע"י המצרים בראשותו של אבראהים מחמד עלי פאשא (1831), וכעבור כעשור שוב חזרה לשליטת העות'מאנים לאחר סיוע ארטילרי של הצי הבריטי (1840).⁸⁴ לא רק כנגד צבאות היתה חומת העיר החדשה חסרת ערך, גם מול שוודים ופורעי חוק כפריים לא שימשה החומה כמגן, כפי שמלמדת הבהלה בחיפה בעת הפשיטה של בני הכפר טירה עליה.⁸⁵ לעומת חוסר יכולת המיגון של העיר החדשה, הרי שלחיפה במיקומה הקדום דווקא יש מוניטין של יכולת הגנה גבוהה החל עוד מול צבאות הצלבנים⁸⁶ ועד מול מתקפות העות'מאנים כנגד דאהר עצמו.

מבחינת ביסוס ריבונותו של דאהר בחיפה, עובדתית, זו לא עורערה שוב עד מותו בשנת 1775. אפשר לנסות לזקוף זאת לזכות החומות אשר הרתיעו את העות'מאנים, אך סבירות הנחה זו נמוכה לאור העובדה כי חומות אלו לא הרתיעו אפילו את הפורעים מכפרי הסביבה. אם אכן היתה הרתעה בבסיס השקט, אזי הגיוני יותר לזקוף את ההרתעה דווקא לזכות המסר התקיף שהעביר דאהר עם שריפת העיר העתיקה ומסר הריבונות שהעביר עם הקמת העיר החדשה.

83 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 82.

84 מחמוד יזבק, לעיל הערה 42, עמ' 61.

85 מרי אליזה רוג'רס, לעיל הערה 14, עמ' 80–82.

86 המחשה טובה ליכולת מיגונה של העיר במקומה הקדום, היא עמידתה בקיץ שנת 1100 במצור ומתקפת צלבנים במשך כחודש ימים, ראו: אריה גראבויס, 'חיפה ויישובה בימי הביניים', בתוך: אלי שילר (עורך), חיפה וארתיה, אריאל, ירושלים 1985, עמ' 49–50.

מבחינת תרומת האירועים לביסוס כלל שלטונו באזור הגליל, הרי הסוגיה אינה חד-משמעית כך גם התשובה בנושא. בפקודת הסולטאן, היה ניסיון של עת'מאן לתקוף שוב את דאהר בשנת 1763 או 1765. ניסיון זה כשל גם הפעם, בזכות מידע מקדים שהגיע לידיו של דאהר מה שאפשר לו לצאת למתקפת נגד מקדימה ולהסיר את האיום,⁸⁷ עובדה זו מאשרת פעם נוספת את יעילות מערך המרגלים כנכס אסטרטגי (בפעם הקודמת, היה זה המידע הפנימי שעזר לסכל את מתקפתו של עת'מאן על חיפה בשנת 1761).

בשנת 1768 פרצה מלחמה בין האימפריה העות'מאנית לאימפריה הרוסית, בעטיה נכנסו לזירה גורמי כוח נוספים ביניהם מצרים, תחילה בהנהגת בן בריתו של דאהר, עלי ביי ובהמשך תחת הנהגת אויבו אבו-ד'הב. דהאר ספק נרתם ספק נגרר אחר האירועים, במהלכם הצטרף למרד נגד הסולטאן יחד עם עלי ביי ואף הצליח להרחיב את תחומי שליטתו. ביולי 1774 נחתם חוזה השלום בין הרוסים לתורכים, אלו התפנו כעת לחיסול חשבונות עם נתיניהם המורדים וכשנה לאחר מכן, באוגוסט 1775 מצא דאהר את מותו עת נמלט מעכו בירתו המופגזת.⁸⁸

שנים סוערות של אירועים אלו טרפו את הקלפים והשפעת האירועים בחיפה בשנת 1761 כגורם מרתיע או משפיע על שלטונו של דאהר היתה זניחה.

מבחינת הביטחון האישי, טרם זמנו של דאהר סבלו תושבי חיפה, וכן זרים ועוברי אורח מהתקפות שודדים. הטייל תבנו (Thevenot), מספר על הזהירות שנדרשה בטיול הבוקר: '...עזבנו את המנזר בסביבות שמונה בבוקר לבקר את המקומות הקדושים שבסביבה. המדריך שלנו היה אחד הניזרים הצרפתיים, הוא חשש שהערבים ישדדו אותנו ולכן יעץ לנו לחגור סביב כתפיו, מקלות, כך שיראו כרובי מוסקט'.⁸⁹ גם הרבה לאחר זמנו של דאהר, היה מצב הביטחון רע.

הוזכר קודם סיפורה של רוג'רס על הפשיטה של בני הכפר טירה על חיפה ואילו תומסון מתייחס לנושא בתארו את הדרך בין חיפה לעכו:

גבעות חול, עטויות קנה סוף כנוצות, הנמתחות הרחק לפני הארץ, מהוות בחירה למקום מפלט עבור חיזרי הפרא ועבור הבדווים הפראיים, ומחייבות לכן זהירות יתרה בגין חוסר הביטחון. השודדים הערבים אורבים כזאבים בתוך גבעות החול, עטים בפתאומיות על עובר אורח בודד, שודדים אותו ואז נעלמים אל תוך גבעות החול הפראיות עטויות פלומת סוף בהן כל מרדף אחריהם יהיה חסר תועלת [...] שודדים מופיעים לעיתים קרובות בדיוק היכן שאנו נמצאים [...] שמנו לב כי כל האנשים שפגשנו בדרךנו היו חמושים. הם לא יעזו ללכת מעכו לחיפה ללא הרובה שלהם, המוסקט...⁹⁰

לעומת תקופות אלו של חוסר ביטחון, היו ימי שלטונו של דאהר ימי סדר וביטחון,⁹¹ עובדה התומכת במשמעות הסמלית של האירוע לחיזוק שלטונו וביסוס סדר שלטוני חדש ומוכיחה את הצלחתו של המסר התקיף והישיר כלפי תושבי העיר, והמסר העקיף כלפי השודדים שבסביבה.

87 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 40–41.

88 אוריאל הייט, לעיל הערה 53, עמ' 46–72.

89 Thevenot, *ibid*, note 52, pp. 219–220.

90 William M. Thomson, *ibid*, note 22, pp. 241–243.

91 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 56–57.

מבחינת התפתחות עירונית, מקובל לזהות את נקודת המפנה בהתפתחות חיפה רק עם הכיבוש המצרי בשנות השלושים של המאה ה-19,⁹² עשרות רבות של שנים לאחר מותו של דאהר. הנתון תומך בהנחה כי דאהר לא בהכרח רצה לפתח עיר, וכי כל רצונו היה בהקמת מרכז שירותי נמל עם יכולת ריכוז ושליטה על הסחר החוקי והלא חוקי. מבחינת הצלחה לאורך שנים להתפתחות העיר, הנמל ומעמדה – חיפה אכן התפתחה, אבל לא ברור מה תרומתו של דאהר לכך.

יתרה מכך, ייתכן מאד שדאהר דווקא עיכב את התפתחותה – מבחינת פוטנציאל גידול, הרי שלמיקום העתיק, פוטנציאל התרחבות וגדילה רציף ומשמעותי במרחבי החוף הפתוחים למרגלות ההר, מרחבים אשר מעודדים התפתחות כלכלית, בנייה וחקלאות. לעומתם, חומות העיר מגבילות, הן פיסיית והן תפיסית. משך כמאה שנים נותרה העיר כלואה בחומותיה, תושבי חיפה חסרו את היכולת לפריצה מחשבתית וליציאה מחוץ לחומות. לא בכדי בוצעה היציאה הראשונה מחוץ לחומות על ידי גורם חיצוני, הטמפלרים, אשר הקימו בשנת 1868 את המושבה שלהם מחוץ לחומות העיר.⁹³

מדד הזמן, החומה שרדה פרק זמן קצר כל עוד הגורם הסמלי היה משמעותי. תוך כמאה שנים, חומות חיפה איבדו למעשה כל משמעות עם היציאה מחוץ לחומות. זהו פרק זמן זניח אל מול היסטוריה של חומות כל עיר אחרת המחזק את הטענה הסמלי בבסיס הקמתה.

סיכום

מאמר זה ניסה להציג תאוריה חלופית לאירוע הרס חיפה העתיקה והקמתה של חיפה החדשה. הטענה היא כי המהלך לא נבע מדאגה לשיפור מיאונה של העיר, אלא שימש מסר סמלי המורכב משילוב מספר היבטים: סמליות מעצם הריסת העיר העתיקה – מסר של סדר חדש וריבונות שלטונית כלפי תושבי העיר, כלפי השלטון העות'מאני וכלפי המעצמות הזרות שפעלו באזור. המהלך הכיל סמליות מעצם העיצוב הארכיטקטוני של העיר החדשה – לא חומה בצורה, כי אם גבול שתחם פיסיית ותפיסית את תושבי העיר, לא מבצר שהגן עליה, כי אם עין פקוחה שצפתה על היוצאים ובאים בשעריה. המהלך גם הכיל סמליות בזכות המיקום של העיר החדשה – בלטה במרחבי המישור לרגלי ההר, קראה תיגר על השלטון העות'מאני והיתה מרוחקת מהמתחם הנוצרי שלרגליו שכנה העיר העתיקה. העיר על חומותיה, שעריה והמצודה לא היו עוד אסופת מבנים, כי אם רעיון שגילם שלטון מוסדר, בו הארכיטקטורה היוותה תהליך ייזום של מתן משמעות ריבונית, ריכוזית וחזקה לשלטונו של דאהר.

ראינו שתפיסת הביטחון של דאהר לגבי חיפה אשר התבססה על הרתעה, שימשה בידי דאהר לביסוס שלטונו באופן מוצק ומשמעותי לאחר השתלטותו על כלל הגליל, ותרמה להגנה על חיפה 'החדשה' יותר מאשר חלופת מיגון פיסי.

תודות

הנני מוקיר תודה לפרופ' איריס שגריר מהאוניברסיטה הפתוחה על קריאתה את הנוסח הראשון של מאמר זה ועל הערותיה המועילות והמחכימות. ברצוני להודות גם לבוחני המאמר האנונימיים

92 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 77.

93 אלכס כרמל, לעיל הערה 1, עמ' 111.

על חוות הדעת ועל הערותיהם הענייניות. זכיתי להציג את עיקרי המאמר במסגרת סדנת הרסגור השישית לחוקרי העת החדשה המוקדמת שהתקיימה מטעם החברה ההיסטורית הישראלית בבית דניאל, זכרון יעקב, מאי 2019.

מקורות

- אלתוסר, ל' 2003. על האידיאולוגיה, מנגנוני המדינה האידיאולוגיים. תרגמה: א' אזולאי, רסלינג, תל-אביב.
- בארת, ר' 1998. המיתוס היום. מיתולוגיות, תרגם: ע' בסוק, בבל, תל-אביב.
- בחרמן, א' ור' דקה. 2006. אגודוקומנטים וחקר ההיסטוריה של התרבות. בתוך: העבר ומעבר לו, 245–262, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- בלוך, מ' 2002. אפולוגיה על ההיסטוריה או מקצועו של ההיסטוריון. תרגמה: צ' זמירי, מוסד ביאליק, ירושלים.
- בן-אריה, י' 1986. ספרות הנוסעים המערביים לא"י במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה תרבותית. קתדרה, לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 40, 159–188.
- בן-אריה, י' 1991. 'נופה של ארץ-ישראל בציורי מקרא של המאה הי"ט', קתדרה, לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 60, 116–140.
- בן ארצי, י' 1985. העיר העתיקה. בתוך: א' שילר (עורך), חיפה ואתריה, 201–203, אריאל, ירושלים.
- גראבוסי, א' 1985. חיפה ויישובה בימי הביניים. בתוך: א' שילר (עורך), חיפה ואתריה, 47–54, אריאל, ירושלים.
- הייט, א' 1976. דאהר – אלעמה. ראובן מס, ירושלים.
- זיבק, מ' 2009. חיפה העות'מאנית: צמיחה דמוגרפית וריבוי עדתי. אופקים בגאוגרפיה, 73–74, 58–76.
- כהן, א' 1985. השלטון העות'מאני בארץ ישראל מחדש פניה של רצועת החוף. קתדרה, לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 34, 55–74.
- כרמל, א' תשמ"ז. תולדות חיפה בימי התורכים. יד בן צבי, ירושלים.
- לפבר, א' 2005. ייצור המרחב. בתוך: ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, נוף, 177–200, רסלינג, תל אביב.
- מינצקה, י' 2012. חומה, גוף, מרחב: פירוז העיר האירופאית במאות ה-18 וה-19. זמנים רבעון להיסטוריה, החברה ההיסטורית הישראלית, 119, 6–17.
- נורה, פ' 1993. בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום. זמנים רבעון להיסטוריה, 35, 6–19.
- סעיד, א' 1994. אוריינטליזם. תרגמה: ע' זילבר, עם עובד, תל-אביב.
- פדיה, ח' 2011. מרחב ומקום – מסה על הלא-מודע התיאולוגי-פוליטי. הקיבוץ המאוחד.
- פרויד, א' 1977. האני ומנגנוני ההגנה. דביר, תל אביב.
- רוג'רס מ"א. 1984. חיי יום-יום בארץ ישראל. תרגמה: שולמית הרן, משרד הביטחון, תל אביב.
- שור, נ' 1986. תור הזהב של ספרות הנוסעים. אריאל, ירושלים.
- שטנר, י' 1951. מפת ארץ-ישראל ותולדותיה. מוסד ביאליק, ירושלים.

- Baedeker, K. 1898. *Palestine and Syria, Handbook for Travelers*. Baedeker Publisher, Leipsic.
- Ben-Arieh, Y. 1997. *Painting The Holy Land*. Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem.
- Calmet D. A. 1730. *Dictionnaire Historique, Critique, Chronologique, géographique et littéral da la Bible*, Vol. 1, Paris.
- Carne J. 1836–1838. *Syria, The Holy Land, Asia Minor & c. illustrated*, Fisher, Son, & Co, London, Paris, & America, Vol. 1,2&3.
- Conder, C. R. 1880. *Tent Work in Palestine. A Record of Discovery and Adventure*. London.
- Cunningham, G. 1898. *The Holy Land and The Bible*, Cassell and Company LTD. London, Paris N.Y & Melbourne.
- d'Arvieux, L. 1718. *Voyage dans la Palestine*. Amsterdam.
- Doubdan. 1657. *Le Voyage de la Terre Sainte*. Paris.
- Drake E. C. 1768. *Voyages and Travels*. J.Cooke, London.
- Horne, T. H. 1836. *Landscape Illustrations of the Bible consisting of Views of the Most Remarkable Places mentioned in The Old and New Testaments*. Vol. 1, John Murray, London.
- Jacotin, P. 1818. *Carte topographique de l'Egypte...*, Publiee par ordre du Gouvernement, Paris, c.
- Jenner, T. 1873. *That Goodly Mountain & Lebanon*. Hamilton, Adams & Co., London.
- Khatib, H. 2003. *Palestine and Egypt Under the Ottomans: Paintings, Books, Photographs, Maps and Manuscripts*, I.B. Tauris, N.Y.
- Le Brunm, C. 1700. *Voyage au Levant*. Delft.
- Maundrell. 1703. *A Journey from Aleppo to Jerusalem At Easter 1697*. Theater, Oxford.
- Roberts, D. 1839 [1855]. *The Holy Land, Syria, Idumea, Arabia, Egypt & Nubia*. Day & Son, London, Vol. 2.
- Rogers, M. E. 1980. Causes of certain Differences in the Style of Domestic Architecture in Syria and Palestine. *The Art Journal*, 65, 145–148.
- Thevenot. 1687. *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*. London.
- Thomson, W. M. 1882. *The Land and the Book*, Vol. 2, Harper & Brothers, N.Y.
- Warf, B., and S. Arias (eds.). 2008. *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, 1–10, Routledge.
- Willyams, C. 1802. *A Voyage up The Mediterranean in his Majesty's ship the Swiftsure*. London.

Willyams, C. 1822. *A Selection of Views in Egypt, Palestine, Rhodes, Italy, Minorca, and Gibraltar*, London.

Wilson, C. (ed.). 1883. *Picturesque Palestine Sinai and Egypt*. D. Appelton and Company, N.Y., Vol. 2.